

De kloeke Zeeuw

Zeeuwse identiteits- en beeldvorming 1600-1672

Bachelorscriptie
A.J. van Noord
S4348303
Dr. Lyna
15-06-2016

Inhoudsopgave

Voorwoord	blz. 2
Inleiding met Status Quaestionis	blz. 3
1568-1648: De Tachtigjarige Oorlog	blz. 11
1609-1618: Godsdiensttwisten:	blz. 21
1618-1648: Literaire strijd, Kikkers en meeuwen	blz. 26
1648-1672: Orangist, patriot, Zeeuw, Hollander?	blz. 30
Conclusie	blz. 37
Bronnenlijst	blz. 39
Literatuurlijst	blz. 42
Afbeeldingsverantwoording	blz. 44

“Waer woont het volck/stae by verstandt/
Daer landt werde zee/ en zee werde landt?”¹

¹ Marcus Zuerius van Boxhorn, *Chroniik van Zeelandt, eertijds beschreven door d’Heer Johan Reygersbergen, nu verbeterd, ende vermeerderd door Marcus Zuerius van Boxhorn*, 2 dln (1644, Middelburg/ Leiden), I, 29.

Inleiding

“Naar dien my dit soo wel gelukt,
Zoo klimt mijn moed, daar 't al voor bukt,
Tot boven Alexanders Star:
En vreest geen Roomsche Zeege-kar,
Nog Hollands zwaard; nog fiere Leeuw;
Nog vrye Vries; nog strenge Zeeuw;”²

Deze regels komen uit het Nederlandse lied *Den afgrijsselikken staartman Kromwell* over de machtsovername van Oliver Cromwell (1599-1658) in Engeland in 1653.³ De Republiek was op dat moment in oorlog met Engeland (Eerste Engelse Zeeoorlog, 1652-1654). In 1651 was in Engeland de Akte van Navigatie uitgevaardigd. Alleen Engelse schepen mochten nog goederen naar Engeland vervoeren. Dit leidde tot het kapen van Nederlandse schepen door de Engelsen, omdat zij smokkel vermoedden. De directe aanleiding voor de oorlog was een vlagincident in 1652. Admiraal Tromp (1598-1653) begroette een Engels schip te langzaam naar de zin van de Engelsen. De Engelsen schoten op Tromp en zo begon de Eerste Engelse Oorlog met de slag bij Plymouth.

De schrijver J. Zoet van het lied over Cromwell vindt hem maar een machtswellusteling en laat Cromwell zeggen dat hij nergens bang voor is. Niet voor de Hollanders noch voor de Friezen en Zeeuwen, maar waarom vermeldt de schrijver niet dat Cromwell niet bang is voor de Republiek of voor de Nederlanders? Zoet noemt de drie gewesten apart. Ook hebben alle drie de gewesten een andere karakterschets: de fiere Hollandse leeuw, de vrije Fries en de strenge ofwel kloeke Zeeuw.⁴ Dit zijn alle drie karaktertrekken waar vaker naar verwezen werd in de zeventiende eeuw. De Friezen claimden de Friese vrijheid meermaals in discussies over onder andere de financiën van de Republiek.⁵ Ook de kloeke Zeeuw en de Hollandse leeuw worden vaker aangehaald, zoals later nog zal blijken in deze scriptie.

² J. Zoet, 'Den afgrijsselikken staartman Kromwel', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten* 3 dln, (Den Haag, 1914), I, 354-357, alhier 356.

³ Zoet, 'Den afgrijsselikken staartman', 354-357.

⁴ Instituut voor Nederlandse Lexicologie, 'Woordenboek der Nederlansche Taal, streng III'. (versie 2007), <<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M066982&lemma=streng>> [geraadpleegd 06-06-2016].

⁵ Hotso Spanninga, 'Zonder last of ruggespraak? De 'Friese vrijheid' en de unie in de eerste decennia van de zeventiende eeuw', in: Ida Nijenhuis, Joke Roelevink en Ronald Sluiter (red.), *De leeuw met de zeven pijlen*, (Den Haag, 2010), 73-93 alhier 74.

Hollandse en vaderlandse identiteiten in de vroegmoderne tijd zijn de laatste jaren populaire onderzoeksthema's.⁶ De Republiek bestond echter uit meer dan Holland alleen. Het was de Republiek van de zeven provinciën. De historicus Hans Wansink schrijft in zijn artikel *Holland and Six allies* uit 1971 al dat de nadruk in het onderzoek te veel op Holland ligt.⁷ In 2010 concludeert de historica Raingard Esser hetzelfde, volgens haar domineert Holland het narratief over de Republiek.⁸ Dit onderzoek richt zich daarom juist op de beeldvorming over een andere provincie van de Republiek, namelijk Zeeland.

Zeeland was tijdens de Tachtigjarige Oorlog een sterke bondgenoot van Holland. Zonder Zeeland had Holland de oorlog niet vol kunnen houden.⁹ Zeeland was na Holland het tweede gewest op economisch gebied in de Republiek. Tussen deze twee gewesten was regelmatig ruzie over economische en politieke zaken. Over de positie van Zeeland als gewest zijn al een aantal studies verschenen.¹⁰ Deze studies beschrijven vooral de rol van Zeeland als gewestelijke macht tegenover de macht van Holland. Zeeland en Holland stonden in een aantal gevallen lijnrecht tegenover elkaar, bijvoorbeeld over mogelijke steun aan de WIC tegen de Portugezen in 1648. De Zeeuwen wilden onder andere vanwege hun handelsbelangen de WIC blijven steunen in de strijd, maar Holland zag dat niet zitten. Dat Holland het machtigste gewest was, betekende niet dat Holland altijd zijn zin kreeg. De macht van Holland was niet vanzelfsprekend en werd door de andere gewesten vaak aangevochten.¹¹ In het verdrag van de Unie van Utrecht uit 1579 was naast het bereiken van eenheid, het behoud van de privileges van de gewesten een belangrijk kerndoel.¹² Een van de redenen voor het begin van de Tachtigjarige Oorlog was het verdedigen van de privileges van de provincies.

⁶ Zie bijvoorbeeld: Judith Pollmann en Robert Stein (red.), *Networks, regions and nations: shaping identities in the Low Countries 1300-1650* (Leiden en Boston, 2010); Ingmar Vroomen, *Taal van de Republiek: het gebruik van Vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (onuitgegeven dissertatie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2012); Lotte Jensen (red.), *The roots of nationalism. National identity formation in early modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam, 2016).

⁷ Hans Wansink, 'Holland and six allies. The Republic of the seven united provinces' in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (red.), *Britain and the Netherlands. IV. Metropolis, dominion and province* (Den Haag, 1971), 133-155, alhier 133.

⁸ Raingard Esser, 'Concordia res Parvae crescunt: regional histories and the Dutch republic in the seventeenth century' in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (red.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands* (Leiden/Boston, 2007), 229-248, alhier 231.

⁹ J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland* (Middelburg, 1998), 9.

¹⁰ Zie: J.H. Kluiver, 'De Zeeuwse reacties op de acte van Seclusie' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976), 406-428; Doeke Roos, *Zeeuwen en de West-Indische compagnie* (Hulst, 1992); S. Groeneveld, 'Unie, religie en militie: binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse vrede' *De Zeventiende eeuw* 15 (1997), 67-87; J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland* (Middelburg, 1998).

¹¹ Ida Nijenhuis, 'Uytten buyck van 't landt' Holland en de Staten-Generaal (1626-1630), in: Ida Nijenhuis, Joke Roelevink en Ronald Sluijter (red.), *De leeuw met de zeven pijlen* (Den Haag, 2010), 49-72.

¹² A. Th. van Deursen, *De hartslag van het leven* (Amsterdam, 1996), 308.

Hoewel in de Unie van Utrecht gelijkheid tussen de gewesten geregeld was, drukte Holland zijn macht toch door, bijvoorbeeld bij het sluiten van de Vrede van Munster in 1648. Zeeland wilde nog geen vrede en zeker niet op de voorwaarden die op tafel lagen. Holland wilde dit echter wel en wist ook de andere provincies te overtuigen om vrede te sluiten. Zeeland en Holland werkten samen, maar dit betekende niet dat Zeeland altijd deed wat Holland wilde.¹³ Tijdens deze gewestelijke conflicten werd er naast het aanvoeren van economische en politieke argumenten ook vaak een beroep gedaan op de Zeeuwse dan wel Hollandse identiteit om de standpunten kracht bij te zetten.

De gewesten Holland en Zeeland waren zelf geen eenheid. In Zeeland en Holland hadden de steden veel macht. In Zeeland was er ruzie over de positie van Middelburg. De andere steden vonden dat deze positie veel te groot was.¹⁴ Naast gewestelijke identiteit was de stadsidentiteit ook belangrijk in de zeventiende eeuw.

Status Quaestionis

Een belangrijke theorie over het ontstaan van nationale identiteiten is de theorie van de verbeelde gemeenschap van de antropoloog Benedict Anderson.¹⁵ In zijn boek beschrijft hij hoe een grotere gemeenschap altijd verbeeld is, omdat niemand alle leden van een gemeenschap persoonlijk kan kennen. Toch is het een gemeenschap, omdat mensen een bepaald gevoel van verbondenheid hebben. Deze verbeelde gemeenschap is begrensd. Het is niet de bedoeling van een natie of zo'n gemeenschap dat heel de wereld er binnen valt.¹⁶ Zijn theorie heeft hij gebaseerd op de natievorming in de negentiende eeuw, maar dat betekent niet dat bepaalde elementen van natievorming niet ook al in de vroegmoderne periode te zien zijn.¹⁷

Over natievorming en vaderlandse identiteit tijdens de periode van de Nederlandse Republiek zijn al een aantal publicaties verschenen. De meeste van deze onderzoeken kijken naar een aantal crisisjaren binnen de Republiek, bijvoorbeeld het Rampjaar 1672 of het begin van de Tachtigjarige Oorlog.¹⁸ Grofweg zijn er twee groepen te onderscheiden: onderzoekers

¹³ Wansink, 'Holland and six allies.', 146.

¹⁴ Wansink, 'Holland and six allies', 142.

¹⁵ Benedict Anderson, *Imagined communities: reflections and origins of the spread of nationalism* (Londen en New York, 1983).

¹⁶ Anderson, *Imagined communities*, 5-7.

¹⁷ Anderson, *Imagined communities*, 46.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: Judith Pollmann en Robert Stein (red.), *Networks, regions and nations: shaping identities in the low countries 1300-1650* (Leiden en Boston, 2010); Ingmar Vroomen, *Taal van de Republiek: het gebruik van Vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (onuitgegeven dissertatie, Erasmus

die wel een vaderlandsgevoel en gemeenschappelijk identiteitsgevoel in de Republiek zien, zoals Haks en Vroomen en onderzoekers die de nadruk leggen op de gewestelijke identiteit boven de vaderlandse identiteit, zoals Rietbergen en Van Sas.

De historicus Donald Haks onderzocht aan de hand van acht casussen het gebruik van het begrip vaderland en gemeenschappelijk identiteitsbesef in oorlogstijd. Hij onderzocht de tijd van het Rampjaar tot de Vrede van Utrecht in 1713.¹⁹ Voor zijn onderzoek baseerde hij zich op: pamfletten, oorlogsliederen, loterijrijmpjes, prenten en andere archiefbronnen. Volgens hem is er sprake van een vaderlandsgevoel. Er was een besef van identiteit van de gemeenschappelijke staat. Haks wil dit geen nationaal gevoel noemen, want dat vindt hij anachronistisch.²⁰

De historicus Ingmar Vroomen gebruikt pamfletten om onderzoek te doen naar vaderlandretoriek. Hij concludeert dat de vaderlandretoriek in de door hem onderzochte crisisjaren veelvuldig voorkwam en hoorde bij de standaardretoriek.²¹ Hij deed onderzoek aan de hand van de pamfletten in de Knuttelcatalogus van de Koninklijke Bibliotheek. Zoals hij zelf al aangeeft, bevat deze collectie voornamelijk Hollandse pamfletten.²² Hij verdedigt het gebruik van alleen deze catalogus door te stellen dat Holland het belangrijkste gewest was en dat zijn casussen allemaal om gebeurtenissen in Holland draaien. Het was niet zo dat Holland alle macht had in de politieke beslissingen. Holland was rijk en machtig, maar alle gewesten hadden een gelijke stem en Holland was in de zeventiende eeuw niet almachtig.²³ Vroomen is niet de enige die alleen van de Knuttelcatalogus gebruik maakt. In meerdere onderzoeken wordt voornamelijk naar de Knuttelcatalogus gekeken.²⁴ Dit is wel een beperking van het onderzoek, omdat zo vooral de Hollandse pamfletten bekeken worden. Het risico is dat de pamfletten niet representatief zijn voor heel de Republiek, maar alleen voor Holland.

Universiteit Rotterdam, 2012); Rosa Groen, 'Praetjes, een zeventiende-eeuwse pamflettenstrijd in de Republiek der Nederlanden', *Skript Historisch tijdschrift* 27 3 (2014), 33-48.

¹⁹ Donald Haks, *Vaderland en vrede, 1672-1713* (Hilversum, 2013).

²⁰ Haks, *Vaderland en vrede*, 299.

²¹ Vroomen, *Taal van de Republiek*, 258-259.

²² Vroomen, *Taal van de Republiek*, 33.

²³ Ida Nijenhuis, 'Uytten buyck van 't landt. Holland en de Staten-Generaal 1626–1630', in: Ida Nijenhuis, Joke Roelevink en Ronald Sluijter (red.), *De leeuw met de zeven pijlen* (Den Haag, 2010), 49-72, alhier 68.

²⁴ Zie bijvoorbeeld: Donald Haks, *Vaderland en vrede* (Hilversum, 2013); Vincent van Zuilen, 'Bronnen van identiteit: het algemeen Nederlands saamhorigheidsgevoel in enkele pamfletten over de Nederlandse opstand' in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.) *Het lange leven van het pamflet: boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum, 2006), 71-82; Guido de Bruin, 'Het begrip vaderland in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: Niek van Sas (red.) *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 143-161.

Er zijn historici die de ideeën van Vroomen en Haks over het belang van het woord vaderland tegenspreken. De historicus P.J.A.N. Rietbergen legt in zijn artikel over Nederlandse identiteit in de politieke cultuur in de Republiek juist de nadruk op de gewestelijke identiteiten die belangrijker waren dan de vaderlandse identiteit.²⁵ Lokale gevoelens en zelfbeelden domineerden volgens hem over het idee van nationale trots in de zeventiende eeuw.

Ook in de bundel *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* onder redactie van de historicus Niek van Sas is men voorzichtig in het aantonen van een vaderlandse identiteit.²⁶ Meerdere auteurs in de bundel stellen dat er geen breed gedragen natiebesef was.²⁷ Het belangrijkste referentiekader van de zeventiende-eeuwer bleef zijn eigen stad of zijn eigen gewest. Als de term vaderland gebruikt werd, kon dit gebruikt worden om te verwijzen naar het eigen gewest in plaats van naar heel de Republiek. Daarnaast werd het begrip vaderland in pamfletten gebruikt tijdens partijstrijden. De ene partij ging er prat op hoe vaderlandslievend zij wel niet was en de tegenpartij was dan natuurlijk een vijand van het vaderland.²⁸

Naast onderzoek naar de vaderlandse identiteitsvorming in de Republiek is er ook onderzoek gedaan naar deelidentiteiten, zoals de Orangisten en de Friese en Brabantse identiteit.²⁹ Ook naar de Zeeuwse identiteit werd onderzoek gedaan. De historica Raingard Esser heeft onderzocht hoe Gelderse en Zeeuwse identiteit van elkaar verschilden in twee zestiende-eeuwse geschiedwerken.³⁰ Zij noemt in haar werk dat er de laatste decennia te veel aandacht is geweest voor het grote overkoepelende nationale narratief en te weinig voor

²⁵ P.J.A.N. Rietbergen, 'Beeld en zelfbeeld: Nederlandse identiteit en politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek', *Bijdragen en meldingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 4 (1992), 635-656.

²⁶ Niek van Sas (red.) *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999).

²⁷ Zie: S. Groeneveld, 'Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders, in: Niek van Sas (red.), *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 55-82; Mieke Smits-Veld, 'Het vaderland bij Hollandse rederijders, circa 1580-1625' in: Niek van Sas (red.), *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 83-107; Marijke Meijer Drees, 'Vechten voor het vaderland in de literatuur, 1650-1750', in: Niek van Sas (red.), *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 109-142.

²⁸ Guido de Bruin, 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750' in: N. van Sas (red.) *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 143-161, alhier 161.

²⁹ Zie bijvoorbeeld: Jill Stern, *Orangism in the Dutch republic in word and image, 1650-1675* (Manchester, 2010); Hotso Spanninga, 'Zonder last of ruggespraak? De 'Friese vrijheid' en de Unie in de eerste decennia van de zeventiende eeuw' in: Ida Nijenhuis, Joke Roelevink en Ronald Sluiter (red.), *De eeuw met de zeven pijlen* (Den Haag, 2010), 73-93; Guido Marnef, 'Resistance and the celebration of privileges in sixteenth century Brabant' in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (red.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands: essays in honour of Alastair Duke* (Leiden, 2007), 125-140.

³⁰ Raingard Esser, 'Concordia res Parvae crescunt', 229-248.

historische overzichten van de provincies.³¹ Zij concludeert dat er verschillen zijn in hoe de Gelderse en de Zeeuwse identiteit een rol krijgen binnen de Republiek. In Gelderland lag de nadruk meer op het Bataafse verleden en de verhouding tot het Heilige Roomse Rijk.³² De Zeeuwse identiteit was grotendeels gebaseerd op de Tachtigjarige Oorlog.³³ Dit in tegenstelling tot in de middeleeuwen, waar de nadruk lag op de strijd van de Zeeuwen tegen de zee.³⁴

Ook de historicus Kluiver stipt in zijn boek aan dat er sprake was van een identiteitsgevoel in Zeeland tijdens de Gouden Eeuw.³⁵ Dit besef kwam volgens hem voort uit de politiek-bestuurlijke eenheid, het calvinisme, de letterkunde en de vijandige houding tegenover de macht van Holland. In zijn boek onderzoekt Kluiver de politiek van Zeeland. Op het identiteitsbesef en hoe dit tot stand kwam en veranderde, gaat hij niet verder in. Zijn onderzoek stopt bij het sluiten van de Vrede van Munster in 1648 en de nasleep hiervan.

In deze scriptie wordt ingegaan op hoe de identiteits- en beeldvorming van Zeeland opgebouwd was in de periode van de Tachtigjarige Oorlog. Daarnaast wordt ook dieper ingegaan op de periode na de Vrede van Munster. Dit onderzoek zal zich richten op de vraag: Hoe veranderde de invulling van de Zeeuwse identiteit gedurende de periode 1600 tot 1672?

Voor dit onderzoek zijn zeventiende-eeuwse bronnen gebruikt. Aan de hand van een literatuurstudie naar pamfletten, oorlogsliederen, prenten en literatuur is nagegaan welke kenmerken de schrijvers aan de Zeeuwen toeschreven. Van de bronnen is een diepteanalyse gedaan op woordniveau. In vier hoofdstukken zal de beeldvorming over en door Zeeuwen besproken worden. Elk hoofdstuk bespreekt een chronologisch tijdvak. Het eerste hoofdstuk begint met de Tachtigjarige Oorlog en bevat onder meer oorlogsliederen en prenten. Het tweede hoofdstuk behandelt het Twaalfjarig Bestand aan de hand van pamfletten. Het derde hoofdstuk behandelt de literaire strijd tot de Vrede van Munster in gedichten en een kroniek. Het laatste hoofdstuk eindigt tot slot bij het Rampjaar en het einde van het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk in liederen en pamfletten.

³¹ Esser, 'Concordia res parvae crescunt', 231.

³² Esser, 'Concordia res parvae crescunt', 236-37.

³³ Esser, 'Concordia res parvae crescunt', 242.

³⁴ Esser, 'Concordia res parvae crescunt', 243.

³⁵ Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 9-11.

1 1568-1648: De Tachtigjarige Oorlog

In dit hoofdstuk wordt de identiteitsvorming van en over de Zeeuwen tijdens de Tachtigjarige Oorlog besproken. Deze Oorlog was voor het vormen van de Zeeuwse identiteit in de zeventiende eeuw belangrijk. Zoals uit dit hoofdstuk zal blijken beriep men zich na de oorlog nog op de moed van de Zeeuwen tijdens de oorlog.

“Die gheweest is t’eerste graff/
Dat de Seeuw den Spaignaert gaff;
En den Seeuw noch t’allertijden
Van den Spaignaert sal bevryden”³⁶

De Zeeuwse predikant Petrus Hondius (1578?-1621) beschreef zo in 1621 de Westerschelde als graf van de Spanjaarden. Hondius was naast predikant ook botanicus en had een bekende kruidentuin.³⁷ Hij schreef ook nog een boek over Indische planten en een boek genaamd *Leo Belgicus*, maar daar is geen exemplaar meer van bekend.³⁸ Hij beschreef deze tuin en de Westerschelde in een boek over de lusthof de Moufeschans bij Terneuzen.³⁹ Hondius verbleef in de zomer op dit landgoed bij Johan Serlippens, de burgemeester van Axel, Terneuzen en Biervliet. Het boek *Dapes inemptae of de Moufeschans* is ook aan Serlippens opgedragen.⁴⁰ In dit boek beschrijft hij: de planten en kruiden die op de Moufeschans voorkomen, de boeken in de bibliotheek, hofrituelen en een rit te paard langs de Westerschelde.

Als hij in zijn beschrijving van de rit aankomt bij de Westerschelde, begint hij te vertellen over de strijd van de Zeeuwen tegen de Spanjaarden. De Zeeuwen worden door Hondius ‘ongetemde waterleeuwen’ genoemd.⁴¹ Een waterleeuw stond tijdens de Tachtigjarige Oorlog voor een zeeheld.⁴² De dichter Johannes Antonides van der Goes gebruikt deze term ook om de Zeeuwse admiraal Johan Evertsen te karakteriseren in zijn gedicht over

³⁶ Petrus Hondius, *Dapes inemptae of de Moufeschans* (Leiden, 1621), 457.

³⁷ Pieter Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1943), 341.

³⁸ Willemien de Vries, *Wandeling en verhandeling: de ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw 1613-1710* (Hilversum, 1998), 76.

³⁹ Petrus Hondius, *Dapes inemptae of de Moufeschans* (Leiden, 1621).

⁴⁰ Het boek is ook in 1619 al in een kleinere vorm uitgegeven.

⁴¹ Hondius, *Dapes inemptae*, 455.

⁴² INL, ‘Woordenboek der Nederlandsche taal water’ (versie 2007)

<<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M084040&lemma=water>>
[geraadpleegd 06-06-2016].

de vrede tussen Nederland en Engeland na de Tweede Engelse Zeeoorlog in 1667.⁴³ Water is een term die vaak terugkomt bij de Zeeuwen. Waterzeeuw, waterleeuw en allerlei zeedieren, zoals mossels, krabben en meeuwen worden gebruikt om de Zeeuwen te karakteriseren.⁴⁴ De term leeuw was een populaire term in de zeventiende eeuw, niet alleen om de Zeeuwen te beschrijven, maar ook voor bijvoorbeeld de Hollanders. De waterleeuwen van Hondius overwinnen de door hem als hoogmoedig beschreven Spanjaarden met gemak. Hij beschrijft de Zeeuwen als moedig, met het hart van een leeuw en vroom. Vroom betekende in de zeventiende eeuw naast zeer godsdienstig ook dapper.⁴⁵

De Spanjaarden daarentegen zijn volgens Hondius naast hoogmoedig ook nog zondig, slavenmeesters, spekken, worsten en Moren.⁴⁶ Een spek was een beledigende naam voor een Spaanse soldaat, die hongerig en mager zou zijn.⁴⁷ Het woord worst werd ook als belediging gebruikt voor een laf persoon.⁴⁸ De Spanjaarden komen er niet mals vanaf in Hondius tekst.

1 stadwapen van Vlissingen

Over Willem van Oranje is hij uitsluitend positief. Hij schrijft: “Oranje heeft haar gered van de slavernij”.⁴⁹ Wie is deze haar waar Hondius naar verwijst? Een paar regels daarvoor zegt Hondius: “En de fles van selfs gecomen”.⁵⁰ De fles is de haar waar Hondius naar verwijst.

De fles staat symbool voor Vlissingen, die ook een fles in haar stadswapen draagt. Met de slavernij bedoelt Hondius de Spaanse overheersing. Hondius rept in zijn boek amper over de andere provincies die ook stredden tegen Spanje. Hij roemt de Nederlanden die eer behaald

⁴³ Nicholaas ten Hoorn, *Alle gedichten van J. Antonides vander Goes* (Amsterdam, 1714), 8.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld: J.W.P.D., ‘Aan de Zeeuwse helden en matrozen’ in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten* 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 92; Johannes Antonides van der Goes, ‘Op het verongelukken van hopman Simon Blok. Onder de zeemacht van Michaël de Ruiter in brant geschoten’ in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 216-217.

⁴⁵ INL, ‘Woordenboek der Nederlandsche taal vroom’ (versie 2007)

<<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M082952&lemma=vroom>> [geraadpleegd 06-06-2016].

⁴⁶ Hondius, *Dapes inemptae*, 475.

⁴⁷ INL, ‘Woordenboek der Nederlandsche taal spek I’ (versie 2007)

<<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M065178&lemma=spek>> [geraadpleegd 06-06-2016].

⁴⁸ INL, ‘Woordenboek der Nederlandsche taal worst I’ (versie 2007)

<<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M087242&lemma=worst>> [geraadpleegd 06-06-2016].

⁴⁹ Hondius, *Dapes inemptae*, 455.

⁵⁰ Hondius, *Dapes inemptae*, 455.

hebben in de strijd.⁵¹ Over Holland en Brabant spreekt hij kort.⁵² Holland is volgens hem een provincie waar de oude zeden, gebruiken, taal en aard niet meer zijn.⁵³ In Brabant zijn deze gebruiken nog wel behouden. Hondius is in deze tekst sterk op Zeeland gericht. De oorlog wordt niet alleen in Zeeland door Zeeuwen uitgevochten, maar in zijn tekst lijkt dat wel zo. De Zeeuwen worden de hemel in geprezen en de Spanjaarden en Hollanders onderuitgehaald.

Hondius' tekst is een goed voorbeeld van de anti- Spaanse retoriek tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Daarnaast geeft hij ook duidelijk weer welke beeldvorming over de Zeeuwen plaatsvond. De Zeeuwen waren dappere strijders tijdens de zeegevechten. Hoe verliep de Tachtigjarige Oorlog tot het Twaalfjarig Bestand en wat was de rol van Zeeland in deze strijd? Op deze vraag wordt in de volgende alinea's antwoord gegeven.

De Tachtigjarige Oorlog ofwel de Opstand begon in 1568. In eerste instantie werkten de zeventien provincies samen tegen de Spaanse koning. Geleidelijk aan kwam er echter een scheiding tussen de noordelijk en de zuidelijke provincies. Deze scheiding was van tevoren niet voorzien en verliep niet volgens een voorspelbaar patroon. Slechts achteraf is het steeds verder uiteengaan van de provincies te constateren. De scheidslijn werd ook gevoeld in de periode zelf, want in pamfletten werd meermaals opgeroepen tot een vereniging van de zeventien provinciën.⁵⁴

Een eerste duidelijk zichtbaar begin van de scheiding was te zien op 23 januari 1579, toen Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht en Ommelanden de Unie van Utrecht tekenden. Later sloten de noordelijke provincies zich hierbij aan. In het verdrag van de Unie werden de belangrijkste regels vastgelegd om de samenwerking tussen de provincies te waarborgen. Het verdrag bevatte 26 artikelen. Regelmatig beriepen de provincies of belanghebbenden in een conflict zich op het verdrag van de Unie. Door de Unie was eenheid ontstaan tussen de gewesten. De eenheid van de Unie had tot militaire successen in de zestiende eeuw geleid, zoals de overwinningen van Maurits in 1597.⁵⁵ Met een beroep op de Unie probeerden de provincies te verwijzen naar de grote rol van de Unie en dus de eenheid bij deze successen.

⁵¹ Hondius, *Dapes inemptae*, 482.

⁵² Hondius, *Dapes inemptae*, 481.

⁵³ Hondius, *Dapes inemptae*, 483.

⁵⁴ Zie bijvoorbeeld: Judith Pollmann, 'No man's land. Reinventing Netherlandish identities, 1585-1621', in: Robert Stein en Judith Pollmann (red.) *Networks, regions and nations shaping identities in the low countries, 1300-1650* (Leiden/Boston, 2010); Vincent van Zuilen, 'Bronnen van identiteit: het algemeen Nederlands saamhorigheidsgevoel in enkele pamfletten over de Nederlandse opstand' in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet: boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum, 2006).

⁵⁵ S. Groeneveld en H.L. Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979), 136.

De doelen van de Unie van Utrecht waren onder andere het verenigen van de provincies, zodat de vijand verslagen kon worden en paradoxaal tegelijkertijd de handhaving van het particularisme in elk gewest. De Unie was ook bedoeld om de andere provincies te beschermen tegen eventuele overheersing door Holland. De gewesten behielden hun belangrijkste privileges, maar tegelijkertijd waren ze ook onderworpen aan het centrale gezag. Dit leidde tot spanningen. In theorie ging het handhaven van de privileges voorop, want dit was ooit een van de redenen geweest om in opstand te komen.⁵⁶ In de praktijk werd in de Staten-Generaal vaak gekeken naar het algemeen belang.

Belangrijk voor het voortbestaan van de Unie was voldoende geld om het land te beschermen. De bedoeling was dat men belastingen, bijvoorbeeld op zout, zou heffen en dat de inkomsten daarvan naar de Generaliteitskas zouden gaan. Dit plan is echter amper uitgevoerd. De inkomsten van de belastingen gingen naar de provinciale kas. De Generaliteit kreeg haar geld door het quotenstelsel. Elke provincie moest een bepaald percentage van een door de generaliteit bepaald bedrag betalen. Holland betaalde het meest. In 1616 werd de quote van Zeeland met twee procent verlicht. Tijdens en na de Tachtigjarige Oorlog was er regelmatig ruzie over geld tussen de provincies en vooral tussen Zeeland en Holland.⁵⁷ Zeeland eiste lastenverlichting, maar daar was de rest het niet mee eens. De relatie tussen Zeeland en Holland werd vergeleken met die tussen man en vrouw; net als in een huwelijk moest er met elkaar over alles overlegd worden.⁵⁸

De provincies stonden dus op gelijke voet volgens het verdrag van de Unie van Utrecht. Ook in de beeldvorming in prenten tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden zij als gelijkwaardig afgebeeld. In onderstaande prent uit 1579 werden de provincies afgebeeld als maagden, zie afbeelding 2. De maagd is herkenbaar als allegorische voorstelling, doordat zij het wapen van de provincie vastheeft. Zeeland staat links achterin. In het midden staat de leeuw met de zeven pijlen. De leeuw met de zeven pijlen is een ander symbool voor de zeven provincies, dat vaak terugkomt in prenten.⁵⁹ Boven de leeuw zit de maagd die de gehele Unie symboliseert. De Unie bestaat uit zeven delen. Onder de prent staat *Foederatum Belgium*. In de zestiende en zeventiende eeuw was dit de Latijnse naam voor de Republiek der Verenigde

⁵⁶ Groeneveld, *De Unie van Utrecht*, 138.

⁵⁷ Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 9.

⁵⁸ Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 105.

⁵⁹ Leslie Price, 'Regents, office-holders and the Unie' in: Ida Nijenhuis, Joke Roelevink en Ronald Sluijter (red.), *De leeuw met de zeven pijlen* (Den Haag, 2010), 11-26.

Provinciën.⁶⁰ Soms worden achter de maagd alleen alle wapens getekend.⁶¹ Op sommige prenten werden alle zeventien maagden van de zeventien provincies afgebeeld, zoals op onderstaande allegorie over de vrede van het Twaalfjarig Bestand in 1609, zie afbeelding 3.

2 Foederatum Belgium, Atlas van Stolk.

⁶⁰ Gustaaf Asaert, 1585: *de val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders* (Tielt, 2004), 17.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld: Atlas van Stolk, nr. 411, inventarisnummer 15021, Muller nr. 520, *Beclaginghe der Nederlantscher verwoestinghe*, (1567).

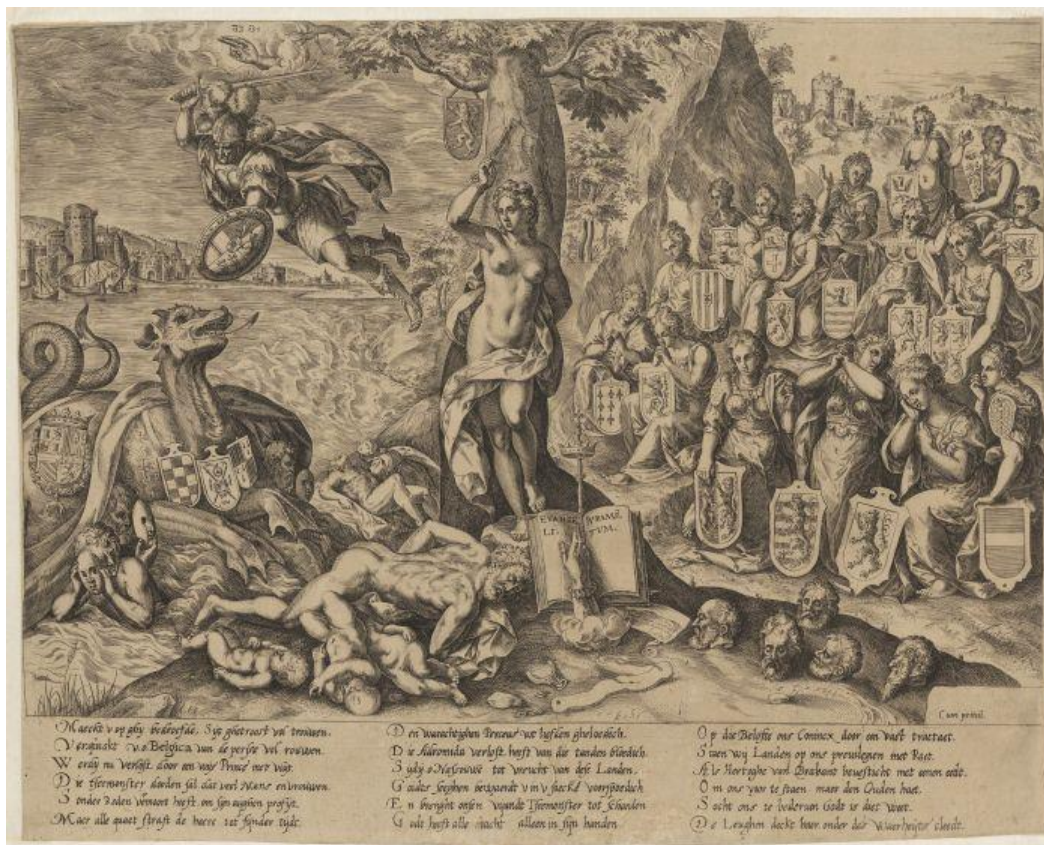
3 *Pacis Belgicae Monumentum*, Rijksmuseum, uitsnede.

Daniël Horst bespreekt in zijn artikel over de metafoor als cliché een prent uit 1577 van alle zeventien provinciemaagden, zie afbeelding 4.⁶² Brabant is halfontkleed geketend aan een boom. Willem van Oranje vecht om Brabant te redden van een zeemonster met een ketting met de tekens van de landvoogd Alva en zijn opvolger Requesens om zijn hals.⁶³ Volgens Horst staat Brabant symbool voor alle zeventien provincies.⁶⁴ Het zeemonster staat symbool voor de Spaanse landvoogd. Deze prent is gemaakt naar aanleiding van de Pacificatie van Gent in 1577, een verdrag tussen Spanje en de Nederlanden. Spanje zou haar troepen terugtrekken. De vrede was echter van korte duur, want op 24 juli 1577 viel Juan van Oostenrijk Namen binnen. Het monster onder de mantel was dus niet verslagen en de zeventien provinciën waren niet gered. De tekst onder de prent vertelt kort dit verhaal.

⁶² Daniël Horst, 'De metafoor als cliché', in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.) *Het lange leven van het pamflet, boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum, 2006), 192-201, alhier 198.

⁶³ Horst, 'De metafoor als cliché', 198.

⁶⁴ Horst, 'De metafoor als cliché', 198.

4 Maeckt v op ghij bedroefde, sijt getroost vol trouwen, Atlas van Stolk.

Op de drie bovengenoemde prenten staan de provincies apart afgebeeld. Samen vormen zij één land, maar allen zijn wel nog apart identificeerbaar. Hun deelidentiteiten zijn van wezenlijk belang, ook voor de tekenaars. De Nederlanden waren één staat, samengesteld uit meerdere identiteiten. Samen vochten ze tegen de vijand, apart regelden ze bijvoorbeeld hun provinciaal bestuur.

De Opstand werd uitgevochten tegen Spanje en hoewel Spanje ook nog niet één land was, spreekt men daar in de bronnen wel over.⁶⁵ De Spanjaarden waren de vijanden, die door de Hollanders en de Zeeuwen verslagen moesten worden. Dit kwam al duidelijk naar voren in het eerder beschreven boek van Petrus Hondius. In andere liedteksten en pamfletten uit die tijd wordt Spanje ook als de grote vijand afgebeeld. De Zeeuwen worden geprezen omdat zij zo moedig zijn. De moedige Zeeuw is een thema dat eveneens terugkomt in het lied *Op de nederlaag van Frederik Spinola* uit 1602.⁶⁶ Ook hier staat Zeeland centraal en wordt over Holland niet gerept. De Zeeuwen hebben Spinola verslagen. Frederik Spinola was een Spaanse bevelhebber, die tevergeefs, probeerde Walcheren te veroveren. Het lied over graaf Jan de

⁶⁵ Yolanda Rodríguez Pérez, *The Dutch Revolt through Spanish eyes. Self and Other in historical and literary texts of Golden Age Spain* (c. 1548-1673) (Bern/Oxford, 2008), 16.

⁶⁶ 'Op de nederlaag van Frederik Spinola', in: J. van Vloten, *Nederlandsche geschiedzangen*, 2 dln, (Amsterdam, 1864), II, 367-368.

Mosselman speelt ook in op de roem van de Zeeuwen.⁶⁷ De bedoelde graaf Jan in het lied is graaf Jan VIII van Nassau-Siegen(1583-1638). Hij was katholiek geworden en vocht daarom mee aan de kant van de Spanjaarden.⁶⁸ Het lied verhaalt over Jan, die Zeeuwse mossels en krabben wilde eten, maar dat komt hem duur te staan. De schrijver van het lied zingt de graaf toe dat hij vast liever had gevestigd dan deze mossels te kraken. De mossels en de krabben staan symbool voor de Zeeuwen die de graaf verslagen hebben.

In verschillende liederen worden de heldendaden van de Opstand bezongen. In *Een nieu geuse liede boecxken* worden Holland en Zeeland in een adem genoemd. Dit boek stamt uit het begin van de Tachtigjarige Oorlog en is daarna meermaals herdrukt. Holland en Zeeland strijden samen voor het vaderland. In 1614 komt er een lied uit over de verovering van Sluis op de Spanjaarden.⁶⁹ Holland en Zeeland moeten in dit lied samen God eren voor het welzijn van het land. Holland en Zeeland samen moeten hier vechten om Sluis te redden. Ook decennia na de Opstand blijven er liederen uitkomen die de heldendaden van Willem van Oranje en anderen bezingen. Een voorbeeld hiervan zijn de liederen in het *Nieu Bossche Geusen lied-boeck* uit 1663.⁷⁰ Zijn er verschillen in het beschrijven van de Hollanders en de Zeeuwen in deze liederen? Holland en Zeeland worden vaak in één versregel genoemd. De nadruk ligt in de liederen op hoe goed Holland en Zeeland samen vechten en niet op hoe Holland en Zeeland van elkaar verschillen.

Liederet waren populair in de vroegmoderne tijd.⁷¹ Als de melodie bekend was, werd een lied makkelijker onthouden en zo kreeg het publiek ook de boodschap mee. Liederet verschenen in vlugschriften en in bundels. Van de vlugschriften zijn er tegenwoordig nog maar weinig over. De schrijvers van de liederet zijn vaak anoniem.

Wie kochten deze liederet en liedbundels? De liedbundels waren in luxe en goedkope varianten te verkrijgen. De goedkope varianten kostten gemiddeld drie stuivers en waren daardoor voor geschoolde arbeiders verkrijgbaar.⁷² Donald Haks heeft onderzoek gedaan naar oorlogsliederet tussen 1672 en 1713. Hij constateert dat in het oorlogslied de nadruk vooral ligt op de overwinningen en helden van de Republiek.⁷³ Het zelfbeeld werd vaker naar voren

⁶⁷ 'Een nieu Lied van Graef Jan de Mossel-man', in: *Nieu Bossche Geusen lied-boeck* (Amsterdam, 1663), 34-36.

⁶⁸ Wiebe Bergsma, *Tussen gideonsbende en publieke kerk: een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum, 1999), 306.

⁶⁹ 'Liedeken opte victory van Sluys' in: *Een nieu Geusen Lietboec* (1606), F95r.

⁷⁰ *Nieu Bossche Geusen lied-boeck* (Amsterdam, 1663).

⁷¹ Haks, *Vaderland en vrede*, 117.

⁷² Haks, *Vaderland en vrede*, 125.

⁷³ Haks, *Vaderland en vrede*, 121.

gebracht dan een uitgebreid vijandsbeeld.⁷⁴ In de door mij onderzochte liederen komt het zelfbeeld ook vaker naar voren. De Spanjaarden worden wel genoemd als vijand, maar zij worden maar kort beschreven. De meeste aandacht gaat uit naar de helden van de Republiek, zoals Maarten Tromp en Michiel de Ruyter.

Hoe stond het publiek tegenover de boodschap in de liederen? Vaak werden de liederen of liedbundels uitgebracht door uitgeverijen met een commercieel oogmerk. Zij wilden zoveel mogelijk verkopen. Het is dus onwaarschijnlijk dat zij allerlei liederen uit zouden brengen waar geen vraag naar was. De mensen kochten de boeken en waarschijnlijk waren zij het dus eens met de boodschap van de liederen.⁷⁵

In het boek *Den oorsprong* over de Nederlandse opstand schrijft de Utrechtse historicus Pieter Christaenszoon Bor (1559-1635) in 1617 over hoe 'cloeck' de Zeeuwen waren in de opstand tegen Spanje.⁷⁶ 'Cloeck' betekent moedig en slim. In hetzelfde boek prijst hij de Hollanders dat zij zo snel voor de Geuzen gekozen hebben.⁷⁷ Hij noemt ook het Noord-Hollands scheepsvolk 'cloeck'.⁷⁸ 'Cloeck' zijn is dus voor hem geen typisch Zeeuwse eigenschap. Ook de prins van Oranje is 'cloeck'.⁷⁹ Bor schrijft eerst over Holland in het deel van zijn boek over de oorsprong van de Opstand. Daarna schenkt hij aandacht aan de Zeeuwen in het deel over 'de Regeringe van de groot Commandeur'. De Zeeuwen worden hier wel samen met de Hollanders beschreven, maar ze krijgen toch letterlijk een aparte plek in de tekst. Toch verschilt de beeldvorming over Zeeuwen en Hollanders weinig. Beide groepen vechten dapper tegen de Spanjaarden. Dit boek is dan ook niet geschreven door een Zeeuw. Opvallend is dat in de tekst van de Zeeuwse Hondius amper aandacht is voor de Hollanders, terwijl de Utrechtse Bor geen onderscheid maakt in hoe kloek alle gewesten vechten. Bij Hondius ligt de nadruk meer op zijn eigen gewest.

In meerdere liederen komt terug dat men wel samen vecht, maar dat Holland en Zeeland als gewest apart met naam benoemd worden.⁸⁰ Uit de liederen blijkt niet dat ze samen

⁷⁴ Haks, *Vaderland en vrede*, 114.

⁷⁵ Haks, *Vaderland en vrede*, 145.

⁷⁶ Pieter Christaenszoon Bor, *Den oorsprong, begin ende aenvanck der Nederlantscher oorlogen*, 5 dln (Leiden, 1617), I, 59.

⁷⁷ Bor, *Den oorsprong*, 37.

⁷⁸ Bor, *Den oorsprong*, 52.

⁷⁹ Bor, *Den oorsprong*, 38.

⁸⁰ Zie bijvoorbeeld: 'Boot-mans victory-liedt' in: *Nepthunis zee-wagen* (Amsterdam, 1671), 13-15; 'Komt nu trouwe batavieren', in: *Het Haerlems leeuwerckje, in-houdende veel aerdtige nieuwe liedekens, met veel nieuwe voysjens* (Haarlem, 1672), 37-44; De volgende liederen komen allen uit F. Scheurleur, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I; 'Vreugde zang', 110-112; 'Antwoorde op het voorgaande protest', 192-196; 't Samen-spreekinghe, tusschen matroos ende Colaert, Admiraal van Duynkercken, ghevanghen sittende binnen Middelborgh in Zeelandt, 274-279; 'Zee-slag, geschied tusschen den

vechten in een gemeenschappelijk leger of als land. Nu bestond het leger en ook de vloot van de Republiek voornamelijk uit huurlingen en niet uit cloecke Zeeuwen of Hollanders.⁸¹ Van een gemeenschappelijk leger was dus inderdaad geen sprake. Ook in de latere Engelse Oorlogen (1652- 1654, 1665-1667 en 1672-1674) worden Holland en Zeeland in liederen nog als twee aparte gewesten benoemd die samen vechten tegen de Engelsen.⁸²

In de meeste teksten uit deze tijd wordt gesproken over samen vechten tegen de Spanjaarden. Holland en Zeeland zijn gelijkwaardige partners in de strijd. Dat is ook te zien in de prenten, waar de maagden samen symbool staan voor de eenheid van de Republiek, maar doordat ze allemaal apart afgebeeld worden toch ook symbool staan voor de diversiteit en de zelfstandigheid van de gewesten. De Spanjaarden waren duidelijk de gezamenlijke vijand. De Zeeuwen en Hollanders waren cloeck en behaalden grote successen in de strijd. In de tekst van Petrus Hondius uit 1621 is echter ook nog een andere beschrijving van de Hollanders te lezen. De Hollanders hebben de goede zeden verlaten. De tekst van Hondius is van wat later dan de meeste andere onderzochte teksten. De predikant Hondius noemt niet direct waarom de Hollanders de goede zeden verlaten hadden, maar dit zou te maken kunnen hebben met de Bestandswisten. In het volgende hoofdstuk zal behandeld worden hoe het beeld over Zeeland veranderde door de Bestandswisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten.

admiraal van Holland en den admiraal van Duynkerken, op den 18 february 1639', 283-285; 'Van de Zee-slag van Kapityn Velthuys', 326-330.

⁸¹ P.J.A.N. Rietbergen, 'Beeld en zelfbeeld. Nederlandse identiteit in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek.' In: *Bijdragen en meldingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 170 4 (1992), 643.

⁸² Zie bijvoorbeeld: De volgende liederen komen allemaal uit D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914)I; J. Zoet, 'Den afgrijsselijken staartman Kromwel', 354-357; 'Loflied', 361-366; J. de Decker, 'Eer-spore of moedigende aansprake van het vrije Nederland aen zijne zeehelden', 391-395; 'Den dapperen heldt Michiel de Ruyter commandeur ter zee', 449; De volgende liederen komen allen uit D.F.Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), II; P.I. van der Hoff, 'Op de gevangen en geplunderde Hollandsche bootsgezellen', 79-80, Johannes Antonides van der Goes 'Aen den Hollandschen leeuw', 84-85; P. Angillius, 'Aen onse lands vloot', 93-96; 'Een nieuw lied over de tegenwoordige toerusting van oorlog', 358-361; K. Lescalje 'Nederlands darde zeetriomf', 454-455.

2 1609-1618: Godsdiensttwisten

In dit hoofdstuk zal besproken worden hoe de Zeeuwse identiteit veranderde door de godsdiensttwisten tussen remonstranten en contraremonstranten tijdens het Twaalfjarig Bestand 1609-1621. Tijdens het Twaalfjarig Bestand brak een godsdienstig conflict binnen de calvinistische kerk uit. Grofweg zijn hier twee kampen in te onderscheiden, de volgers van de hoogleraar Arminius, de Arminianen ofwel remonstranten en de volgers van de hoogleraar Gomarus, de Gomaristen ofwel contraremonstranten. Er was ook nog een groep moderaten. Zij probeerden een middenweg te vinden tussen de twee stromingen en zij hielden zich in de conflicten afzijdig. Een belangrijk twistpunt was het wel of niet bestaan van predestinatie. Predestinatie houdt in dat God van tevoren heeft bepaald wie er in de hemel komt en wie niet. De remonstranten geloofden niet in predestinatie, maar zij geloofden dat je door goede werken en goed gedrag ook in de hemel kon komen. Niet God besloot van tevoren wie er uitverkoren was, maar door menselijk handelen was het mogelijk om in de hemel te komen. Deze religieuze twisten waren voor de bevolking van de Republiek een wezenlijke strijd.⁸³ Niet iedereen zal echter de theologische debatten geheel begrepen hebben. Dit is moeilijk te achterhalen en er is bewijs dat ook mensen uit de lagere klassen deelnamen aan debatten en pamfletten lezen.⁸⁴

Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619), de raadspensionaris van Holland, steunde de remonstranten. Hij kreeg hierover een conflict met de stadhouder Maurits (1567-1625), die de contraremonstranten steunde. De Hollandse Staten hadden Arminius benoemd in de kerk en steunden verder ook zijn ideeën. Zij bleven hem steunen, omdat zij het een blamage vonden om een pas benoemd persoon snel af te zetten. Ook wilden zij een brede volkskerk, waar iedereen thuis zou horen en zij vonden dat de strikte leer van de contraremonstranten dat niet mogelijk maakte.⁸⁵ Na jaren van strijden, kerkbreuken, pamfletten en zelfs de executie van Van Oldenbarnevelt in 1618 kwam er een officieel einde aan de kerkstrijd door de Synode van Dordrecht in 1618/1619. Maurits had door het plaatsen van gelijkgestemden op belangrijke plekken ervoor gezorgd dat de contraremonstranten wonnen.

Pamfletten werden vaak gebruikt om discussies mee te voeren. In een pamflet kon relatief makkelijk een mening voor een relatief groot publiek verkondigd worden. In de zeventiende eeuw heette wat wij een pamflet noemen overigens nog geen pamflet, maar een

⁸³ Vroomen, *Taal van de Republiek*, 50.

⁸⁴ A. Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 276.

⁸⁵ A. Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen, kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker, 1974), 251.

boekje.⁸⁶ Over de vraag welke drukwerken onder de titel pamflet horen, is discussie.⁸⁷ Pamfletten zijn er in allerlei soorten en maten en vanuit alle politieke en religieuze gezindtes geschreven. In deze scriptie wordt een brede opvatting van pamfletten gehanteerd, net als Ingmar Vroomen doet. Hij stelt: “Pamfletten zijn geschriften, die een actuele functie of waarde hebben.”⁸⁸

Na 1600 werden in de Republiek pamfletten gebruikt om politieke binnenlandse problemen te bediscussiëren, niet alleen door politici, maar ook door burgers.⁸⁹ Veel pamfletten verschenen in het Nederlands. Hoeveel invloed hadden pamfletten op hun lezers? Dat is heel moeilijk te bepalen. Niet iedereen kon lezen in de zeventiende eeuw. Wel was er sprake van een daling van het analfabetisme onder andere door de toenemende verstedelijking.⁹⁰ Daarnaast werden pamfletten vaak niet alleen door iemand gelezen, maar ze werden ook voorgelezen en er werd over gediscussieerd.⁹¹ Zo kregen mensen toch de inhoud en standpunten van een pamflet mee, ook al konden ze niet lezen. De meeste mensen konden een pamflet betalen, omdat pamfletten relatief goedkoop waren en op goedkoop papier gedrukt werden.⁹² Aangezien pamfletten vaak gedeeld werden, is het bereik groter dan alleen via de verkoop en meer mensen konden de boodschap van een pamflet zo aanhoren.

Daarnaast werden pamfletten vaak gedrukt door een drukker met financiële motieven. Simpel gezegd, pamfletten moesten ook verkopen. Schrijvers, politici en boekverkopers werkten in de zeventiende eeuw samen en zorgden ervoor dat meer mensen een pamflet konden lezen en zo op de hoogte waren van de publieke opinie.⁹³ De schrijvers van pamfletten zijn vaak anoniem, hoewel ze soms te achterhalen zijn door een specifieke afbeelding of motto.

“20 sult ghy om zijn malle kueren
Sult ghy om zijn woorden straf/
U van Holland scheyden af:
Neen ghy zijt te na ghebueren/
Sulcken scheuringh (bidd ick) moet

⁸⁶ Marijke Meijer Drees, ‘Pamfletten: een inleiding’ in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van een pamflet, boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten, 1600-1900* (Hilversum, 2006), 9-28, alhier 10.

⁸⁷ Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie, massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 2011), 14.

⁸⁸ Vroomen, *Taal van de Republiek*, 30.

⁸⁹ Craig Harline, *Pamphlets, printing, and political culture in the early dutch republic* (Dordrecht, 1987) 3-5.

⁹⁰ Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 25.

⁹¹ Harline, *Pamphlets, printing and political culture*, 65.

⁹² Harline, *Pamphlets, printing and political culture*, 63.

⁹³ Harms, *pamfletten en publieke opinie*, 256.

In pamfletten is aandacht voor de ruzies tussen Holland en Zeeland. Zelfs met scheiding van Holland en Zeeland wordt meermaals bedreigd.⁹⁵ Dit gebeurt bijvoorbeeld in het pamflet *Een nieu liedeken* uit 1613, waar bovenstaande regels een fragment uit zijn.⁹⁶ In dit pamflet staan twee liederen naast elkaar geschreven. Het rechterlied is afkomstig van een 'cloecke Zeeuw' en het linkerlied is opgedragen aan 'de cloecke Zeeuwen'. Het bovenstaande couplet komt uit het linkerlied. Het rechterlied is een reactie op het linkerlied. Een Hollander verwijt in zijn lied een Zeeuw dat hij de gehele bevolking onder de calvinistische puriteinse leer brengt om de verkeerde redenen. Vervolgens wijdt hij lang uit over hoe slecht die leer wel niet is en wat er allemaal aan schort, zoals de predestinatie. De Hollander spreekt de Zeeuw aan en waarschuwt deze voor de calvinisten, die hij betitelt als een apart volk, die alles uit hun duim zuigen. Hij roept op om vooral niet af te scheiden vanwege het geloof.

Ook in het pamflet *Een cleyn vensterken* uit 1618 geschreven door een 'cloeckmoedig Seuw', wordt de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten aangehaald. Deze 'cloeckmoedig Seuw' is waarschijnlijk de Zeeuwse rederijker Hendrick Cannenburgh (?-na 1629).⁹⁷ Zijn gedicht *Noch een ander op de wijze* begint met een oproep aan de Zeeuwse Naiadekens. Cannenburgh verwijst hier naar het beeld van Zeeland en water, aangezien naiadekens waternimfen zijn. Zij moeten Veritas, de waarheid, helpen in haar strijd tegen de Arminiaanse leer.⁹⁸ Hij stelt dat het vrije 'Luctor et Emergo' in gevaar is. De wapenspreuk van Zeeland staat hier symbool voor de vrije Zeeuwen. Er is nog wel hoop, zolang de Zeeuwen samenwerken met de prins van Nassau, Maurits, kan de Arminiaanse leer verslagen worden en Veritas gered. Een goede Zeeuw is volgens Cannenburgh dus tegen de remonstranten en voor Maurits.

Cannenburgh zegt dat de goede patriotten moeten overwinnen. Als voorbeeld van een goede patriot noemt hij jonker Adriaan de Manmaker, een vertegenwoordiger van Maurits als Eerste Edele van Zeeland. Een goede patriot is bij Cannenburgh dus voor Maurits. Hij keurt het gedrag van de Staten van Holland en van Van Oldenbarnevelt af. In de andere liederen uit

⁹⁴ Koninklijke Bibliotheek 2078, *Een nieu liedeken, t welck ghecomen is uyt Hollandt, ghemaect tot groote lasteringhe van die cloecke Zeeuwen* (Amsterdam, 1613), 4.

⁹⁵ Zie bijvoorbeeld KB 1454, *Copie van een discours tusschen een Hollander ende een Zeeuw* (1608, onbekend).

⁹⁶ KB 2078, *Een nieu liedeken*.

⁹⁷ P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en eerste helft der zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1943).

⁹⁸ Zeeuwse Bibliotheek, pamflet 553, P. Cannenburgh, *Een cleyn vensterken, daer door ghekeeken wert waer de groote meesters, die oude geuskens meenden te brengen, maer siet of sy hem selven niet daer toe en wentelen*; (onbekend, 1618), 5.

dit pamflet keert Cannenburgh zich tegen Van Oldenbarnevelt. Hij ziet Van Oldenbarnevelt als de duivel.⁹⁹ Ingmar Vroomen wijst erop dat de begrippen vaderland en patriot tijdens de Bestandstwisten gebruikt werden om voor- en tegenstanders van de Arminiaanse leer te scheiden.¹⁰⁰ Er was geen eenheidsdiscours over de term vaderland in de Republiek tijdens de Bestandstwisten. De historicus Guido de Bruin stelt dat het begrip vaderland door voor- en tegenstanders werd geclaimd om zichzelf als goed en de tegenstander als slecht af te beelden.¹⁰¹

De Zeeuwen stonden in de beeldvorming aan de contraremonstrante kant en dus ook aan de kant van de patriottenclaim in contraremonstrantse pamfletten. Zeeuws, calvinist en patriot werden in de beeldvorming verbonden. In het pamflet van Cannenburgh is dit ook te zien. Samen met de stadhouder moet de duivel Van Oldenbarnevelt verslagen worden door de Zeeuwen. Volgens van Cannenburgh was een goede Zeeuw een goede patriot als hij tegen de remonstranten was.

In Zeeland waren er amper remonstranten. Geen enkele predikant koos de kant van Arminius.¹⁰² De remonstranten waren ook in Holland in de minderheid.¹⁰³ Bovendien bestond hun aanhang vooral uit predikanten en regenten en niet uit de grote massa, behalve in Rotterdam en Den Haag. Desondanks wordt in de beeldvorming Holland als remonstrant weggezet en Zeeland als contraremonstrant.

De strijd tussen contraremonstranten en remonstranten neemt in pamfletten uit die tijd een belangrijke plek in. De remonstranten werden vaak als vijand afgebeeld, ook nadat de godsdiensttwisten beslist waren tijdens de Synode van Dordrecht.¹⁰⁴ In sommige pamfletten wordt Zeeland gelijkgesteld aan contraremonstrants gebied. Het hierboven genoemde pamflet uit 1613 is daar een voorbeeld van. In dat pamflet wordt Holland ook betiteld als remonstrants gebied. In andere pamfletten is dit echter niet zo, hoewel Zeeland soms wel neergezet wordt als hoeder van de goede godsdienst, tegenover de remonstranten. Vaak gebeurt dit achteraf en niet in documenten uit het Twaalfjarig Bestand zelf. Dat de Zeeuwen de 'goede' contraremonstrante godsdienst trouw gebleven zijn, wordt gebruikt als argument in de discussie over of de Vrede van Munster wel of niet gesloten moet worden.¹⁰⁵ Later wordt dit

⁹⁹ Zeeuwse Bibliotheek, pamflet 553, P. Cannenburgh, *Een cleyn vensterken*, 2.

¹⁰⁰ Vroomen, *Taal van de Republiek*, 114.

¹⁰¹ Bruin, 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur', 161.

¹⁰² Kluiver, *De souvereine en independent staat Zeeland*, 38.

¹⁰³ Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 241.

¹⁰⁴ Vroomen, *Taal van de Republiek*, 114.

¹⁰⁵ KB, 5721, *Vriendelicke aen-sprake van een Zeeuwen aen de Hollanders, over den aenstaenden vrede* (onbekend, 1648), 14.

argument ook weer gebruikt in de discussie rondom de inhuldiging van Willem III als Eerste Edele van Zeeland.¹⁰⁶ Holland was het niet eens met deze Zeeuwse beslissing.

Tijdens het Bestand waren er ook andere claims over de Zeeuwse identiteit buitenom het geloof. Er was namelijk tegelijkertijd een discussie gaande over de dichtkunst. Volgens de Hollanders werd deze dichtkunst in Zeeland op een te laag niveau beoefend. Jacob Cats en anderen komen hiertegen in verzet. Dat komt aan de orde in het volgende hoofdstuk.

¹⁰⁶ Zeeuwse Bibliotheek, pamflet 1787, *Den haestigen Zeeuw of brief aan N.N. raeckende 't subject van 't advancement van den heer prins van orangien* (onbekend, 1668), 10.

3 1618-1648: Literaire strijd, Kikkers en Meeuwen

In dit hoofdstuk zal de discussie tussen de Zeeuwse en Hollandse dichters beschreven worden. De nadruk ligt op hoe de Zeeuwse dichters bijdroegen aan de identiteitsvorming over hun provincie. Tijdens het Twaalfjarig Bestand was er namelijk een literaire discussie tussen Jacob Cats en andere Zeeuwse dichters en Hollandse dichters over het niveau van de dichtkunst. Cats was in de zeventiende eeuw een populaire dichter en politicus. Deze discussie wordt hieronder belicht.

Daarna zal ik kort het beeld van de Zeeuw in de geschiedschrijving bespreken. In de kroniek van Marcus Zuerius van Boxhorn worden namelijk uitspraken gedaan over de Zeeuwse volksaard.¹⁰⁷ Hoe populair waren kronieken? Kronieken werden na het Twaalfjarig Bestand en de Vrede van Munster steeds populairder onder de elite van de Nederlanden.¹⁰⁸ Marcus van Boxhorn was een professor in Leiden met een leerstoel in geschiedenis. Hij heeft meerdere werken geschreven, waaronder veel proza en poëzie in het Latijn. Zijn lezerspubliek bestond ook uit mensen die zo'n boek konden betalen en geïnteresseerd waren in geschiedenis. Kronieken zijn niet zoals pamfletten op een brede doelgroep gericht.

“Ghy Zeeus, en soet gheslacht: ghy Venus lants-genooten,
(want Venus is wel eer oock uytter zee ghesprooten)
Ghy die, met Venus, hebt het selve Vader-lant;
Het selve soet ghelaet, het selve sacht verstant;
Ionck-vrouwen, aerdich volck, die door verborghe crachten,
Een liefelijcken brant ontsteect in onse ghedachten;
Die door uw' soet ghelaet, en lodderlijck ghesicht,
Een drouve ziel gheneest, een treurich hart verlicht,”¹⁰⁹

Naast de 'cloecke' Zeeuwen werden ook de Zeeuwse schonen bezongen. Jacob Cats(1577-1660) doet dit in zijn boek *Silenus Alcibiadis sive Proteus* uit 1618. In dit boek spreekt hij zich ook uit over de literaire strijd tussen Holland en Zeeland. De *Silenus Alcibiadis sive Proteus* is een emblemataboek. Cats doet in het Nederlands, Latijn en Frans uitspraken bij afbeeldingen over de begrippen liefde, maatschappij en godsdienst. Over de

¹⁰⁷ Marcus Zuerius van Boxhorn, *Chroniik van Zeelandt, eertijds beschreven door d'Heer Johan Reygersbergen, nu verbeterd, ende vermeerderd door Marcus Zuerius van Boxhorn*, 2 dln (1644, Middelburg/ Leiden).

¹⁰⁸ Esser, 'Concordia res parvae crescunt', 232.

¹⁰⁹ Jacob Cats, *Silenus Alcibiadis sive Proteus* (Middelburg, 1618), F1r.

godsdiensttwisten spreekt Cats zich niet uit in dit boek. Hij kiest geen kant in de kerkenstrijd. Cats was een landelijk bekend politicus en schrijver van Zeeuwse oorsprong. Hij schreef meerdere moralistische boeken en gedichten. Wie kochten en lazen deze boeken? De boeken van Cats waren wel wat duurder dan een pamflet of een liedje. Toch schreef Cats in zijn tijd voor een breed publiek. In de negentiende eeuw is het beeld ontstaan dat Cats overdreven burgerlijk was, maar in de zeventiende eeuw was hij populair.¹¹⁰ Zijn werken werden meerdere keren herdrukt in zowel dure als goedkopere versies.¹¹¹ Zijn boeken kenden niet zo'n grote verspreiding als de pamfletten en liederen, maar ze waren zeker niet onbekend bij het zeventiende-eeuwse publiek.

Cats begint de *Silenus Alcibiadis* na een voorrede aan de lezer met een gedicht aan de Zeeuwse jonkvrouwen, ofwel de Zeeuwse maagden. Hierboven staan de eerste regels van dat gedicht. In deze lofrede legt Cats uit hoe hij tot het schrijven van dit boek gekomen is.¹¹² Cupido wilde dit boek aan hem ontstelen en daagde hem uit door een beroep te doen op het feit dat de Zeeuwen vroeger nog wel iets voorstelden als vechters in de oorlog, maar dat er nu niets meer van over is. Holland doet het veel beter dan Zeeland volgens Cupido. In Holland wonen pas goede dichters en daar groeit de bevolking.

Ook in de bundel de *Zeeuwse nachtegaal* uit 1623 van Cats en andere dichters is er sprake van concurrentie op intellectueel gebied met Holland.¹¹³ In dit boek wordt eveneens aangevoerd dat Zeeland wel degelijk meetelde op artistiek en dichterlijk niveau. Een nachtegaal staat symbool voor een goede dichter. Een Zeeuwse nachtegaal heeft echter ook nog een bijbetekenis. Een Zeeuwse nachtegaal is een kikker!¹¹⁴ In het boek zelf wordt met de betekenis van de Zeeuwse nachtegaal door verschillende Zeeuwse dichters gespeeld. Pieter van Meldert prijst de *Zeeusche nachtegaal* als beste van allemaal.¹¹⁵ In de inleiding verwijst Ian Pieterszoon van de Venne letterlijk naar de bijbetekenis van nachtegaal als kikker.¹¹⁶ Hij merkt

¹¹⁰ Joost Kloek, 'Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester' in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger, over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen, 1998), 100-122 alhier 101-102.

¹¹¹ Kloek, 'Burgerdeugd of burgermansdeugd', 102-103.

¹¹² Cats, *Silenus Alcibiadis*, F1r-F3v.

¹¹³ Jacob Cats (red.), *Zeeuwsche nachtegaal en bijgevoegd tafereel van sinne-mal*, red. P.J. Meertens en P.J. Verkruijsse (Middelburg, 1982).

¹¹⁴ INL, 'Woordenboek der Nederlandsche taal nachtegaal' (versie 2007)

<<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M040471&lemma=nachtegaal>> [geraadpleegd 06-06-2016].

¹¹⁵ Pieter van Meldert, 'Eer-liet tot de Zeeusche Poëten' in: Cats, *Zeeuwsche nachtegaal*, 174.

¹¹⁶ Ian Pieterszoon van de Venne, 'Ian Pieterszoon van de Venne tot den kunst-lievende lezer', in: Cats, *Zeeuwsche nachtegaal*, 30.

op dat niet alle nachtegalen schor geworden zijn van het verblijven in stinkende poelen. In dit boek vindt men volgens hem het bewijs voor deze stelling.

Apollonius Schotte reageert in zijn *Zeeus-Vreuchden-liedt* ook op de verwijten dat er in Zeeland geen goede kunsten te vinden zouden zijn.¹¹⁷ De Zeeuwen zouden te rond zijn. Rond betekende in de zestiende eeuw openhartig of oprecht.¹¹⁸ Een ronde Zeeuw is een kenmerk dat vaker in de bronnen terugkomt.¹¹⁹ In de *Silenus Alcibiadis* bijvoorbeeld noemt Cats dit ook in het *Harders-liet*.¹²⁰ Dit gedicht gaat over de herders Phyllis en Thyrsus. Phyllis is in de steek gelaten door haar Thyrsus en zij zegt dat hij niet moet vergeten dat hij een ronde Zeeuw is en dat dit al een oud Zeeuws gemoed is bovendien. Apollonius Schotte schrijft in het *vreuchden-liedt* dat de Zeeuwen niet te rond zijn, maar dat ze gehecht zijn aan goede zeden, reden en recht en dit is volgens hem een goede eigenschap.¹²¹ Hij stelt op het einde van zijn gedicht dat de nachtegaal nu maar eens aan de mensen van buiten Zeeland, aan de kikkers moet laten horen hoe zij echt klinkt.

In 1633 kwam er een reactie op de *Zeeuwsche nachtegael* onder de naam *Hollants nachtegaeltien*.¹²² Het boek was eerder al uitgegeven, maar in 1633 werd het heruitgegeven met een extra stuk getiteld *Hollands en Zeeuws nachtegaels t'samen-gezangh*. In dit stuk waren alle liederen uit de *Zeeuwsche nachtegael* nogmaals opgenomen en er waren nieuwe werken aan toegevoegd. De uitgever van het *Hollants nachtegaeltien* stelt in zijn voorwoord bij het extra stuk dat liefhebbers hem meermaals gevraagd hebben de liederen opnieuw uit te brengen en dat doet hij hier dan ook.¹²³ Daarnaast is er een samenzang tussen beide nachtegalen toegevoegd.¹²⁴ De Zeeuwse nachtegaal wordt hierin weggezet als een meeuwtje met een grote mond, die de kikkers niet wil horen, maar zelf ook niet zingen kan. Apollo kan het echter niet meer aanhoren en roept de kikker en de meeuw bij zich. Hij laat hen beiden zweren dat zij vrienden zullen zijn met een band zo sterk als een huwelijksband. Dit alles zodat de Hollandse

¹¹⁷ Apollonius Schotte, 'Zeeus- vreuchden-liedt' in: Cats, *Zeeuwsche nachtegael*, 105-106.

¹¹⁸ INL, 'Woordenboek der Nederlandsche taal rond I' (versie 2007)

<<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M060703&lemma=rond>>
[geraadpleegd 06-06-2016].

¹¹⁹ Zie bijvoorbeeld: Marcus Zuerius van Boxhorn, *Chroniik van Zeelandt, eertijds beschreven door d'Heer Johan Reygersbergen, nu verbeterd, ende vermeerderd door Marcus Zuerius van Boxhorn*, 2 dln (1644, Middelburg/ Leiden), I, 121; 'Boertich-liedt van Hollandts-Trijntje, ende Zeewse Leunis', in: Cats, *Zeeuwse nachtegaal*, 310-312.

¹²⁰ Cats, *Silenus Alcibiadis*, 109-199.

¹²¹ Schotte, 'Zeeus- vreuchden-liedt' in: Cats, *Zeeuwsche nachtegael*, 105-106.

¹²² *Hollants nachtegaeltien verriyct met een nieu tweede deel genaemd Hollandts en Zeeuws nachtegaels t'samengezangh* (Amsterdam, 1633).

¹²³ 'Tweede deel', in: *Hollants nachtegaeltien*, 3-4.

¹²⁴ 'Hollants ende Zeeuws nachtegaels t' samen-gezangh', in: *Hollants nachtegaeltien*, 7-9.

leeuw rust zal hebben. Het lied besluit met een oproep voor vrede in Nederland. De Tachtigjarige Oorlog was nog volop bezig en deze oproep heeft dezelfde strekking als het eerder besproken pamflet uit 1613. Samen moet er tegen de Spanjaarden gestreden worden en men moet niet onderling ruzie maken.

Het boek de *Zeeuwsche nachtegaal* heeft een groot aantal navolgers gekend. Naast het al eerdergenoemde *Hollants nachtegaeltien* was er bijvoorbeeld ook een *Brabandts nachtegaelken*, die rond 1636 na een herdruk van de *Zeeuwsche nachtegaal* uitgegeven werd.¹²⁵ Het voorwoord van het *Brabandts nachtegaelken* was gebaseerd op Cats voorwoord van de *Silenus Alcibiadis* over de Zeeuwse jonkvrouw. In plaats van de Zeeuwse jonkvrouw prees de schrijver in de *Brabandts nachtegaelken* de Brabantse jonkvrouw om haar goede zeden en uiterlijk.¹²⁶ Er kwamen daarna nog meer liedboeken met nachtegaal in de titel uit over verschillende onderwerpen, zoals de *Haagse nachtegaal* en de *Soes-dijker nachtegaal*.¹²⁷ Cats kreeg dus veel navolging met zijn boek en dat duidt ook op populariteit in de zeventiende eeuw.

Alle eerdergenoemde kenmerken van de Zeeuwen komen samen in de beschrijving over de *Aardt ende inborst van de Zeelanders* door Marcus Zuerius van Boxhorn (1612-1653) in zijn *Chronijcke van Zeelandt* uit 1644.¹²⁸ Boxhorn is van oorsprong een Brabander, die in Leiden professor was. Hij had voor dit boek onder andere al een boek geschreven over de Zeeuwse en Hollandse haardracht.¹²⁹ Zeeuwen zijn volgens hem vroom en godsvruchtig. De Zeeuwen zijn bovendien veel vredelievender dan de Hollanders. Als voorbeeld van de twistlustige aard van de Hollanders wijst hij op de Hoekse en Kabeljauwse twisten en de kerkstrijd, die volgens hem aan Zeeland gelukkig voorbij gegaan is. De Zeeuwen zijn rond en oprecht, zoals het spreekwoord 'Goedt rond, goedt Zeeuws' al aangeeft. Als de Zeeuwen zich in de oorlog moeten beschermen, zijn zij dapper. Zelfs hun wapens zijn beter dan die van de Hollanders en zij vechten er ook beter mee. Zij zijn kloekmoedige leeuwen. In deze kroniek staat van Boxhorn eerst stil bij de geschiedenis van de hele provincie en daarna gaat hij in op de geschiedenis van de verschillende steden en gebieden. Deze kroniek was eerder al uitgegeven

¹²⁵ Vincent Buyens, 'Een Haagse weerklink als aanzet tot een eigen Brussels geluid', *De zeventiende eeuw* 24 (2008), 52-65 alhier 59-60.

¹²⁶ Buyens, 'Een Haagse weerklink', 60.

¹²⁷ Buyens, 'Een Haagse weerklink', 60.

¹²⁸ Boxhorn, *Chroniik van Zeelandt*, 119-123.

¹²⁹ Marcus Zuerius van Boxhorn, *Spiegeltien, vertoonende 't lanck hayr ende hayrlocken, by de oude Hollanders ende Zeelanders gedragen* (Middelburg, 1644).

door Johan Reygersbergen in 1551 en nogmaals door Zacharias Roman in 1634. In hun kronieken kwam dit stuk over de aard van de Zeeuwen echter nog niet voor.¹³⁰

Deze kroniek toont een soort consensus over het beeld van de Zeeuw geschreven door iemand van buiten Zeeland. Alle losse kenmerken die in de afgelopen twee hoofdstukken van deze scriptie beschreven zijn, komen hierin terug. Het beeld van de Zeeuw in de zeventiende eeuw tot de Vrede van Munster is hierdoor samengevat. Een Zeeuw is kloek, rond, vredelievend en vroom en dit is niet alleen het zelfbeeld, maar ook het beeld dat buitenstaanders van Zeeland hadden.

Na het sluiten van de vrede van Munster veranderde dit beeld over de Zeeuw. In de Republiek werd na de strijd met de Spanjaarden nu de onderlinge strijd tussen patriot en Orangist belangrijk. Vanuit Zeeland werd kant in dit debat gekozen en dit had invloed op de beeldvorming over Zeeuwen. Hoe? Dat wordt in het volgende hoofdstuk belicht.

¹³⁰ Jan Reygersberch, *Dye cronijcke van Zeelandt* (Antwerpen, 1551); Jan Reygersberch, *De oude chronijcke ende historien van Zeelandt beschreven door wijlen Jan Reygersbergh van Cortgene: van nieuws met eenighe byvoechsels, mitsgaders met de figueren der graeven van Zeelandt vermeerdert* (Middelburg, 1634).

4 1648-1672: Orangist, Patriot, Zeeuw, Hollander?

In dit hoofdstuk zal besproken worden hoe de Zeeuwse identiteit veranderde na het sluiten van de Vrede van Munster in 1648. De Zeeuwen bleven zich beroepen op de Tachtigjarige Oorlog. Door de ruzie met Holland over het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk kwam daar ook nog een Orangistische claim bij.

Drie jaar voor de dood van Willem II hadden de Zeeuwse Staten onder veel protest de Vrede van Munster alsnog ondertekend in 1648. De Zeeuwen zaten niet te wachten op vrede.¹³¹ Zeeland had namelijk in 1635 een bondgenootschap met Frankrijk gesloten, waarin afgesproken was om niet afzonderlijk met Spanje vrede te sluiten. In 1644 werd dit verdrag nogmaals bekrachtigd. Vlaanderen zou onderling verdeeld worden. De Zeeuwen wilden hereniging van de Republiek met de Zuidelijke Nederlanden. Ten eerste wilden zij dit, zodat Vlaanderen geen concurrent in de handel zou worden. Ten tweede wilden zij in het zuiden de ware religie verspreiden onder een verwant volk.¹³² Tijdens de oorlog waren er veel immigranten naar Zeeland getrokken. Bovendien was de Franse handel voor Zeeland de belangrijkste export en door het wegvallen hiervan zou Zeeland veel inkomsten verliezen.¹³³ Holland wilde geen gebiedsuitbreiding en was bang om inkomsten uit de handel te verliezen als Antwerpen weer in bedrijf zou gaan en de tariefmuur met Brabant weg zou vallen.¹³⁴ Holland wilde in 1647 los van Frankrijk vrede sluiten. Zeeland wilde dit niet, omdat er dan vrij snel vrede tegen voor de Zeeuwen slechte voorwaarden zou kunnen zijn. De Zeeuwse Staten wilden meer grondgebied kunnen eisen en betere voorwaarden.¹³⁵ Zeeland en Utrecht werden door de andere provincies overstemd. Uiteindelijk hebben beide provincies het verdrag alsnog aanvaard.

Na de vrede kromp de economie in Zeeland inderdaad en kregen anti-Hollandse sentimenten de overhand.¹³⁶ Zeker nadat de WIC verlies begon te lijden en Holland reddingsplannen vanuit Zeeland telkens afwees.¹³⁷ Toen stadhouder Willem II in 1650 Amsterdam aanviel, koos Zeeland de kant van Willem II en niet van Holland. Holland wilde de troepen na de Tachtigjarige Oorlog ontbinden, maar Willem II was het hier niet mee eens. De stadhouder was voor de Zeeuwen een steun tegen de Hollanders. Na het plotselinge

¹³¹ Kluiver, 'Zeeuwse reacties op de acte van Seclusie', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976), 406-428, alhier 406.

¹³² Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 200.

¹³³ Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 204.

¹³⁴ Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 202.

¹³⁵ Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 211.

¹³⁶ Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 227.

¹³⁷ Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland*, 237.

overlijden van Willem II in 1651 zonder opvolger werd het voor Zeeland moeilijker om zich staande te houden tegen Holland.

“Boeren en al den bras. Compt wilt u selven helpen.
Brengh van u beste kruit om 't leuwen Bloet te stelpen,
Hy is ter doot gequets, en om het hert geraeckt.
Niet beter als een Zeeuw: die dese wondt vermaeckt,
Het schijnt te veel gemest, siet het de beest benauwen,
Het reutelt op de borst, en doet hem 't herte flauwen,
De gal die comt hem op wat doet het vet al leet
Als men t te veel gebruyckt en in sijn spijs eet,”¹³⁸

De bloedende leeuw uit dit pamflet *Den Zeusen beesem* uit 1652 is het symbool voor de Republiek. De leeuw is gewond, omdat stadhouder Willem II overleden is en de Staten van Holland besloten hebben om geen opvolger aan te wijzen. De dood van Willem II was het begin van het Eerste Stadhouderloze Tijdperk in 1651. Dit was tegen de zin van de Zeeuwen.

In het pamflet *Den Zeusen beesem* wordt verwoord hoe Zeeland te lijden had onder de politieke druk vanuit Holland. Het pamflet vermeldt de gewonde Zeeuw, die samen met Nederland lijdt door de beslissing van ‘de Louvestijnse en Barneveldse apen’.¹³⁹ De schrijver verwijst hiermee naar slot Loevestein, waar Willem II in 1650 een aantal tegenstanders opsloot. Barneveld verwijst naar Van Oldenbarnevelt en de ruzie die hij had met Maurits.

Ook de godsdiensttwisten worden kort genoemd, want de remonstranten stoken volgens dit pamflet de gemoederen nog verder op. Alle tegenstanders van de Oranjes worden er dus bijgehaald. De welvaart van Holland, uitgebeeld door het vet in het pamflet, zorgt ervoor dat de Nederlandse leeuw en de Zeeuw moeten lijden. De Zeeuw probeert de leeuw te redden en zijn wond te herstellen, maar is er eigenlijk zelf net zo erg aan toe. Daarna volgt een lofzang op Oranje, die de Nederlanden gered heeft van de Spanjaarden. Als hoop voor de toekomst richt de schrijver zich op het einde tot God en vraagt of hij zijn kinderen niet kan verlossen van de farao ofwel de Loevesteinse factie, zoals God al eerder gedaan heeft bij het Joodse volk. De Loevestijnse factie zijn de edelen die Willem II opgesloten had in slot Loevestein, toen hij de macht overnam in Amsterdam. Onder andere de vader van Johan de Witt was hierbij. Het onderdrukte volk zijn de Zeeuwen. De eenheid van de Republiek als

¹³⁸ ZB, pamflet 1364, *Den Zeusen beesem* (Rotterdam, 1652), 1.

¹³⁹ ZB, pamflet 1364, *Den Zeusen beesem*, 1.

vaderland staat in dit pamflet niet ter discussie. Toch nemen de Zeeuwen binnen dit vaderland wel een andere plek in dan de Hollanders. De Zeeuwen proberen de Republiek te redden, terwijl de Hollanders deze ten onder laten gaan. De Loevestijnse factie werd in meerdere pamfletten aangehaald als vijand van Oranje en als de vijand, waardoor Zeeland onder Hollands juk gekomen was.¹⁴⁰ Volgens Ingmar Vroomen werd dit gedaan om het belang van Oranje voor het vaderland kracht bij te zetten.¹⁴¹ Doordat er een duidelijke vijand van het vaderland geschapen werd, kon Oranje er veel positiever uitspringen.

Toen de Republiek begon te verliezen van de Engelsen in de Eerste Engelse Oorlog 1652-1654, wilden meer mensen een Oranje als opperbevelhebber van de vloot.¹⁴²

In het pamflet *De oog-geopende Zeeuw* praten een Hollander en een Zeeuw met elkaar over de Acte van Seclusie.¹⁴³ Na de Engelse oorlog sloot Holland met Cromwell deze acte in 1654. De acte hield in dat een Oranje nooit meer in de Republiek stadhouder of opperbevelhebber van de vloot mocht zijn. De Zeeuw zegt over de situatie in Zeeland dat als daar Hollanders zouden komen, ze door sommige mensen van de haven af in het water geworpen zouden worden.

De Zeeuw somt alle grote daden op van de Oranjes, die vervolgens door de Hollander afgedaan worden als oude koeien uit de sloot halen. De Hollander noemt de Zeeuw misprijzend een 'princenman' en een 'zwartkap'.¹⁴⁴ Daarna beschuldigt de Zeeuw hem ervan dat de Hollander een 'uniebreker' is. De Hollander ontkent en vergelijkt Holland met Groningen, dat ook als soevereine provincie gehandeld heeft en waarvan niets gezegd werd. Vervolgens houdt de Hollander een heel betoog waarom Groningen, Holland zou moeten steunen. De Zeeuw krijgt de rol van jaknikker en is het opeens met al de argumenten van de Hollander eens. De Hollander krijgt ook meer tekst om zijn argumenten uit te werken. In het tweede gedeelte van het pamflet bestaan de antwoorden van de Zeeuw vaak maar uit één of twee regels. Dit is een beproefde methode in pamfletten. Tussen de sprekers is er een hiërarchie aanwezig, waarbij het belang van een spreker uitgebeeld wordt in het aantal regels, dat hij krijgt.¹⁴⁵ Degene die het standpunt van de auteur verwoordt, krijgt het meest te zeggen en mag al zijn kennis tonen.¹⁴⁶ Zo kan dat standpunt het meest benadrukt worden en door wel

¹⁴⁰ Vroomen, *Taal van de Republiek*, 198.

¹⁴¹ Vroomen, *Taal van de Republiek*, 198.

¹⁴² Kluiver, 'Zeeuwse reacties op de acte van Seclusie', 408-410.

¹⁴³ KB, 5401, *De oog-geopende Zeeuw, gestelt in maniere van een t'samensprekinge tusschen een Hollander ende een Zeeuw* (onbekend, 1654).

¹⁴⁴ KB, 5401, *De oog-geopende Zeeuw*, 1-2.

¹⁴⁵ Clazina Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen, literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (1600-1750)* (Hilversum, 2008), 46.

¹⁴⁶ Clazina Dingemans en Marijke Meijer Drees, 'Praatjes' over de WIC in Brazilië: literaire aspecten van gesprekspamfletten uit 1649', *De zeventiende eeuw* 21 (2005), 112-127 alhier 127.

de mening van de ander op te voeren lijkt het pamflet neutraler. De mening in dit pamflet is duidelijk staatsgezind en niet prinsgezind. De Zeeuw wordt weggezet als prinsgezind. Niet elke Zeeuw was prinsgezind, maar de meerderheid van de Zeeuwse bestuurders was wel op de hand van de prins, zeker toen het slechter ging in de Eerste Engelse Oorlog.¹⁴⁷

In oorlogsliederen werd in tegenstelling tot de pamfletten nog wel de eensgezindheid van de Republiek bezongen. Over de Eerste Engelse Oorlog en Cromwell zijn verscheidene liederen gemaakt.¹⁴⁸ Hollanders, Zeeuwen en Friezen worden in deze liederen apart genoemd als vechtende partij. De Zeeuwen en de Batavieren vechten echter samen in de strijd tegen de Engelsen. Niet alleen tijdens de Eerste Engelse Oorlog, maar ook tijdens de Tweede en Derde verschenen er dergelijke liederen waarin Hollanders en Zeeuwen, Batavieren en leeuwen, samen vechten tegen de Engelsen.¹⁴⁹ In de liederen wordt ook gesproken van 'Neerlants vloot' en vechten voor het vaderland.¹⁵⁰ Allemaal vechten ze voor de goede zaak van het vaderland.

Intussen liep de binnenlandse spanning tegen de Loevestijnse factie en de gebroeders De Witt steeds hoger op. Het was niet zo dat er twee vaststaande partijen met een vaste achterban en een vast partijschema waren in de Republiek.¹⁵¹ Regionale belangen waren nog steeds leidend voor politieke keuzes. Toch lieten de aanhangers van de twee standpunten veel van zich horen in pamfletten. In 1661 verscheen bijvoorbeeld een pamflet over buitenlandse ambassades.¹⁵² Eigenlijk gaat dit pamflet erover dat de staten van Holland onterecht vrede met Engeland gesloten hebben en dat ze nooit de prins uit hadden mogen sluiten.¹⁵³ De Hollander beschuldigt de Zeeuw dat hij alleen maar oorlog wil en dat Holland dan alles kan betalen. De Zeeuw is het hier niet mee eens en zegt dat Holland met een slecht argument komt. De Hollander roept vervolgens dat de Zeeuwen net als spreuwen zijn en veel te veel

¹⁴⁷ Kluiver, 'Zeeuwse reacties op de acte van Seclusie', 410.

¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld: De volgende liederen komen allemaal uit D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I; J. Zoet, 'Den afgrijsselijken staartman Kromwel', 354-357; 'Loflied', 361-366; J. de Decker, 'Eer-spore of moedigende aansprake van het vrije Nederland aen zijne zeehelden', 391-395; 'Den dapperen heldt Michiel de Ruyter commandeur ter zee', 449.

¹⁴⁹ De volgende liederen komen allen uit D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), II; P.I. van der Hoff, 'Op de gevangen en geplunderde Hollandsche bootsgezellen', 79-80, Johannes Antonides van der Goes 'Aen den Hollandschen leeuw', 84-85; P. Angillius, 'Aen onse lands vloot', 93-96; 'Een nieuw lied over de tegenwoordige toerusting van oorlog', 358-361; K. Lescalje 'Nederlands darde zeetriomf', 454-455.

¹⁵⁰ K. Lescalje 'Nederlands darde zeetriomf', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 454-455; P. Angillius, 'Aen onse lands vloot', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 93-96.

¹⁵¹ Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 132-133.

¹⁵² KB, 8524, *Hollander ende Zeeuw ontrent de tegenwoordige principale uytlandsche ambassades* (Leiden, 1661).

¹⁵³ KB, 8524, *Hollander ende Zeeuw*, 5.

schreeuwen. De Hollanders worden in dit pamflet duidelijk als staatsgezind beschreven tegenover de prinsgezinde Zeeuwen.

Roeland Harms stelt in zijn boek dat de zeegewesten Holland en Zeeland achter De Witt bleven staan tijdens de jaren zestig van de zeventiende eeuw.¹⁵⁴ Was dit wel zo? In Zeeland heerste een sterk anti-Hollands sentiment al vanaf de Acte van Seclussie.¹⁵⁵ Onder druk van Holland was weliswaar Willem III niet gelijk benoemd tot Eerste Edele van Zeeland, maar in 1668 gebeurde dit wel. Dit was zeer tegen de zin van Johan de Witt.¹⁵⁶ Hij vreesde dat Willem III ook het stadhouderschap op zou eisen. Willem III deed dit niet. In pamfletten kwamen er afwijzende reacties op de benoeming van Willem III, bijvoorbeeld in het pamflet *Den haestigen Zeeuw* uit 1668.¹⁵⁷ In dit pamflet stelt de schrijver dat Zeeland nooit de prins aan had mogen stellen als Eerste Edele. De Zeeuw in het pamflet verweert zich hiertegen en haalt de godsdiensttwisten van 1618 aan als argument dat een prins beter het land zou kunnen besturen. De ruzie tussen Holland en Zeeland wordt vergeleken met die tussen Zweden en Denemarken in 1657-1660. Zij hadden oorlog om de handel in de Oostzee en de Republiek steunde Denemarken tegen de Zweden.¹⁵⁸ Op het einde van het pamflet spreekt men over een mogelijke scheuring tussen Holland en Zeeland.¹⁵⁹

In meerdere pamfletten door heel de eeuw heen, wordt gesproken over een mogelijke op handen zijnde scheuring als aan bepaalde voorwaarden niet voldaan wordt. De schrijvers zagen dit als mogelijke uitkomst of probeerden zo de druk nog wat verder op te voeren. Opvallend is dat in het pamflet *Den haestigen Zeeuw* niet de Zeeuw met een scheuring dreigt, maar dat het juist de staatsgezinde is, die zegt dat een scheuring een optie is. Dit is tekenend voor de veranderende machtsverhouding tussen Holland en Zeeland. Eerder in de zestiende eeuw was die basis nog enigszins gelijk, maar na de vrede met Spanje verloor Zeeland veel welvaart en macht. Toch slikte Zeeland niet alles wat Holland opdroeg. Er kwam bijvoorbeeld protest tegen de Acte van Seclussie.

In een andere reactie op de benoeming van Willem III als Eerste Edele van Zeeland wordt vermeld hoe blij de Zeeuwen waren dat er een Oranje kwam.¹⁶⁰ Van heinde en verre kwamen ze aanlopen om hem in te huldigen. Halverwege dit pamflet komt er echter een

¹⁵⁴ Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 132.

¹⁵⁵ Kluiver, 'Zeeuwse reacties op de acte van Seclussie', 410.

¹⁵⁶ Wout Troost, *Stadhouder koning-Willem III, een politieke biografie* (Hilversum, 2001), 65-66.

¹⁵⁷ ZB, pamflet 1787, *Den haestigen Zeeuw*.

¹⁵⁸ Paul Douglas Lockhart, *Sweden in the seventeenth century* (New York, 2004), 100.

¹⁵⁹ ZB, pamflet 1787, *Den haestigen Zeeuw*, 11-12.

¹⁶⁰ ZB, pamflet 1785, *Zeeuwse vreugde, betoond in het ontfangen en inhalen van zijn hoogheid, den prince van Oranjen, en het verkiezen tot eerste edele van Zeeland. Met eenige aanmerkingen op de oratie van I. de Mei, predikant tot Middelburg* (Leiden, 1668), 1.

wending. De Zeeuwse bevolking was overrompeld door de prins en wilde hem eigenlijk niet. De regenten moesten wel voor stemmen, omdat het volk buiten was en dit volk was boosaardig en oproerig.¹⁶¹ Door 'conspirateurs' was de Zeeuwse vrijheid opgegeven en dit was betreurenswaardig, want de prins mocht zeker niet aan de macht komen. Opvallend is dat de 'schuld' van de keus voor de prins als Eerste Edele niet bij het enthousiaste volk wordt gelegd, maar bij de niet nader genoemde 'conspirateurs'. De staatsgezinde schrijver van dit stuk lijkt hiermee aan te tonen dat er ook staatsgezinden in Zeeland zijn en dat de prins zichzelf opgedrongen heeft met behulp van een paar aanhangers. Dit lijkt in tegenspraak met het begin van dit pamflet, waar gesproken wordt over juichende massa's Zeeuwen die de prins binnenhalen. De realiteit sprak de hoop van de schrijver tegen. De Zeeuwen waren grotendeels prinsgezind. Dat de vrije Zeeuwen hier na een beetje gedraai als staatsgezin afgebeeld worden is opmerkelijk. Meestal schrijven auteurs in pamfletten juist hoe prinsgezin de Zeeuwen waren.

De discussie tussen prins- en staatsgezinden bereikte zijn hoogtepunt in het Rampjaar 1672. Van alle kanten werd de Republiek aangevallen. De roep om een Oranje als stadhouder klonk steeds luider. In pamfletten was er sprake van ruzie tussen staats- en prinsgezinden.¹⁶² De Hollanders worden weggezet als staatsgezin. Bijvoorbeeld in het pamflet *Den politiquen mantel*.¹⁶³ De Zeeuw in dit gesprek verwijt de Hollanders dat ze te lang gewacht hebben met het aanstellen van de prins en prijst zichzelf dat de Zeeuwen al die tijd de prins gesteund hebben.¹⁶⁴ Het doel van dit pamflet is om te schrijven hoe de strijd tegen Frankrijk verloopt in het prinsenleger. De Zeeuwen worden in dit pamflet als sterk prinsgezin afgebeeld. In een pamflet van de Staten van Zeeland krijgt de Loevestijnse fractie de schuld van de neergang van de Zeeuwen, terwijl de staten zich ingezet hebben voor de prins.¹⁶⁵ De staten waren dus Oranjegezin.

In het Rampjaar werden de gebroeders De Witt vermoord. De Zeeuwen werden in deze periode in de meeste bronnen als zeer Oranjegezin beschreven. De Zeeuwse vijanden waren de Engelsen en de Loevestijnen, die soms als heel Holland afgebeeld werden. Op het gezamenlijke oorlogsverleden van de Tachtigjarige Oorlog lag minder sterk de nadruk. Zeeland en Holland samen voor het vaderland was niet langer het verhaal. Holland werd nog

¹⁶¹ ZB, pamflet 1785, *Zeeuwse vreugde*, 1.

¹⁶² Vroomen, *Taal van de Republiek*, 199.

¹⁶³ KB, 10292, *Den politiquen mantel opgelicht in 't princen leger, door een Hollander, Zeeuw, Utrechts-man, en Fries* (Utrecht, 1672), 1.

¹⁶⁴ KB, 10292, *Den politiquen mantel*, 2.

¹⁶⁵ KB, 10262, *Apologie of verdediginge van 't gene by de gemeente in Zeelandt is gedaen, tot herstellinge van sijn hoogheyt den heere prince van Oranjen Willem-Henrick in all't gesagh* (onbekend, 1672), 5.

steeds gezien als de vijand die de Loevestijnse factie voorgebracht had. Er was woede, omdat na de Vrede van Munster de Zeeuwse economie sterk achteruitging. Holland kreeg hiervan de schuld, want Zeeland wilde eigenlijk geen vredesakkoord sluiten.

Conclusie

De gewestelijke identiteit speelde dus nog een belangrijke rol in de zeventiende eeuw. De deelidentiteiten van de provincies waren belangrijk en werden keer op keer herhaald en benoemd in pamfletten, prenten, liederen en boeken. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog was er nog hoop op vereniging van de zeventien provincies, maar rond 1600 was deze hoop al veel kleiner geworden. In het verdrag van de Unie van Utrecht was eenheid ook belangrijk, hoewel het verdrag ook bedoeld was om de privileges van de gewesten te beschermen.

Hoe veranderde de Zeeuwse identiteit in de zeventiende eeuw? Zeeland beriep zich met regelmaat op het moedige vechten in de Tachtigjarige Oorlog. De 'kloeke Zeeuw' werd een vaak herhaalde uitdrukking. Tijdens het Twaalfjarig Bestand kwam het idee van de Zeeuw als goede patriot en contraremonstrant bij dit beeld van dappere Zeeuwen. Daarnaast ontwikkelde zich het beeld van de begaafde Zeeuwse nachtegaal in literaire kringen. In Zeeland was wel cultuur en dat moest getoond worden. Na de Tachtigjarige Oorlog werd Zeeuw verbonden met Orangist. Tijdens de Engelse oorlogen lag weer de nadruk op hoe dapper de Zeeuwen vochten. De Zeeuwse identiteit werd steeds rijker en opgebouwd uit nieuwe lagen, naast de dappere soldaat ontstond het beeld van de begaafde dichter.

Veel van deze identiteiten werden gevormd doordat Zeeland zich afzette tegen Holland, dit deden niet alleen de Zeeuwse dichters, maar bijvoorbeeld ook de Zeeuwse Staten bij het sluiten van de Vrede van Munster. Holland was niet zo machtig als soms wordt afgebeeld. Samen vormden de Zeven Provinciën een Unie, de Nederlanden, 'het vaderland', maar hierbinnen hadden ze wel allemaal een eigen rol te vervullen en een eigen identiteit. De vrije Fries en de kloeke Zeeuw stonden naast de Hollandse leeuw. Het vaderland was niet perse het belangrijkste referentiekader van de zeventiende-eeuwer. Volgens Ingmar Vromen was de vaderlandretoriek de standaardretoriek, maar dat betekent niet dat er geen plek was voor verwijzingen naar de gewestelijke identiteit. Het maakt dus wel degelijk verschil of je kijkt naar alleen de Knuttelcatalogus of ook naar pamfletten en bronnen uit andere delen van het land. De Zeeuwse auteurs legden veel meer nadruk op het belang van Zeeland. Deze gewestelijke identiteit is minder terug te vinden in de bronnen die Ingmar Vroomen gebruikt heeft. Een ander deel van de identiteit kwam niet voort uit het zich afzetten tegen Holland of Spanje. Het water vormt bijvoorbeeld een belangrijk deel van de Zeeuwse identiteit. Een groot gedeelte van Zeeland bestaat uit water en er werd veel handelgedreven over het water. Daarnaast konden de Zeeuwen als afstammelingen van Venus natuurlijk niet zonder het water in hun identiteit.

Naast de Hollandse waren ook de Spaanse en Engelse identiteit een spiegel voor de Zeeuwse identiteit. De Spanjaarden en Engelsen waren de vijand en daartegen kun je je afzetten. De vijand is slecht en dat maakt jou bij een overwinning goed.

Zeeland had tijdens de Tachtigjarige Oorlog nog economische welvaart, en kon Holland op haar belang in de Unie wijzen. Toen de Vrede van Munster gesloten was, was het over met de Zeeuwse welvaart. Dat is een belangrijk verschil, wat een rol speelt bij de ontwikkeling van identiteit in Zeeland. De identiteit van Zeeland moest nu opboksen tegen een sterker Holland. Desondanks bleven de Zeeuwen zich verzetten tegen besluiten die hen niet aan stonden. Holland kon nog steeds niet als een almachtig vorst alle besluiten in de Republiek nemen. De benoeming van Willem als Eerste Edele van Zeeland bijvoorbeeld ging tegen de wil van Johan de Witt en de andere regenten van Holland in. Zeeland kon zich dus nog verzetten tegen de wil van Holland. Het Orangistisch verzet werd dan onderdeel van de Zeeuwse identiteit. Naast dapper en water werd orangisme ook onderdeel van de Zeeuwse identiteit.

Deze scriptie heeft de Zeeuwse identiteitsvorming behandeld, maar de Republiek bestond natuurlijk uit zeven provinciën. Voor volgend onderzoek kunnen al die andere gewestelijke identiteiten uitgezocht worden. Hoe keek met bijvoorbeeld in Friesland naar Holland en bestond de Friese identiteit uit meer dan alleen de vrije Fries? En hoe zat het dan met de Gelderlander? Ook andere deelidentiteiten, zoals stedelijke identiteiten of streekidentiteiten kunnen onderzocht worden. Langzamerhand kan het beeld van de Republiek als alleen bestaand uit Holland door meer onderzoek naar de andere gewesten verdwijnen. Daarnaast zou in andere bronnengenres nog gezocht kunnen worden naar uitingsvormen van identiteit. Hoe presenteerde men zichzelf bijvoorbeeld in schilderijen? Er zijn dus nog scala mogelijkheden voor verder onderzoek op dit gebied. Tot slot is het belangrijk dat onderzoek ook gedaan wordt naar bronnen, die niet binnen de Knuttelcatalogus vallen, want die bronnen kunnen een ander beeld geven van de zeventiende eeuw.

Bronnenlijst

- Bor, Pieter Christaenszoon, *Den oorsprong, begin ende aenvanck der Nederlantscher oorlogen*, 5 dln (Leiden, 1617), I.
- Boxhorn, Marcus Zuerius van, *Chroniik van Zeelandt, eertijds beschreven door d'Heer Johan Reygersbergen, nu verbeterd, ende vermeerderd door Marcus Zuerius van Boxhorn*, 2 dln (1644, Middelburg/Leiden), I.
- Cats, Jacob, *Silenus Alcibiadis sive Proteus*, (Middelburg, 1618).
- Cats, Jacob (red.), *Zeeuwsche nachtegael en bijgevoegd tafereel van sinne-mal*, red. P.J. Meertens en P.J. Verkruisse (Middelburg, 1982).
- Hollants nachtegaeltien verricht met een nieu tweede deel genaemd Hollandts en Zeeuws nachtegaels t'samengezangh* (Amsterdam, 1633).
- Hondius, Petrus, *Dapes inemptae of de Moufeschans* (Leiden, 1621).
- Hoorn, Nicholaas ten, *Alle gedichten van J. Antonides vander Goes* (Amsterdam, 1714).
- Reygersberch, Jan, *Dye cronijcke van Zeelandt* (Antwerpen, 1551).
- Reygersberch, Jan, *De oude chronijcke ende historien van Zeelandt beschreven door wijlen Jan Reygersbergh van Cortgene: van nieu met eenighe byvoechsels, mitsgaders met de figuren der graeven van Zeelandt vermeerderd* (Middelburg, 1634).

Liederen

- Angillius, P., 'Aen onse lands vloot', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 93-96.
- 'Antwoorde op het voorgaande protest' in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I, 192-196.
- 'Boot-mans victory-lied' in: *Nepthunis zee-wagen* (Amsterdam, 1671), 13-15.
- Decker, J. de, 'Eer-spore of moedigende aansprake van het vrije Nederland aen zijne zeehelden', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I, 391-395.
- 'Den dapperen heldt Michiel de Ruyter commandeur ter zee', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I, 449.
- 'Een nieu Lied van Graef Jan de Mossel-man', in: *Nieu Bossche Geusen lied-boeck*, (Amsterdam, 1663), 34-36.
- 'Een nieuw lied over de tegenwoordige toerusting van oorlog', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten* 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 358-361.
- Goes, Johannes Antonides van der, 'Aen den Hollandschen leeuw', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 84-85.
- Goes, Johannes Antonides van der, 'Op het verongelukken van hopman Simon Blok. Onder de zeemacht van Michaël de Ruiter in brant geschoten' in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 216-217.
- Hoff, P.I. van der, 'Op de gevangen en geplunderde Hollandsche bootsgezellen', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag 1914), II, 79-80.
- J.W.P.D., 'Aan de Zeeuwse helden en matroozen' in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten* 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 92.
- 'Komt nu trouwe batavieren', in: *Het Haerlems leeuwerckje, in-houdende veel aerdtige nieuwe liedekens, met veel nieuwe voysjens*, (Haarlem, 1672), 37-44.
- Lescalje, K., 'Nederlands darde zeetriomf', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), II, 454-455.
- 'Liedeken opte victory van Sluys' in: *Een nieu Geusen Lietboec*, (1606), F95r.
- 'Loflied', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I, 361-366.
- Nieu Bossche Geusen lied-boeck*, (Amsterdam, 1663).
- 'Op de nederlaag van Frederik Spinola', in: J. van Vloten, *Nederlandsche geschiedzangen* 2 dln,

- (Amsterdam, 1864), II, 367-368.
- 't Samen-spreekinghe, tusschen matroos ende Colaert, Admiraal van Duynkercken, ghevanghen sittende binnen Middelborgh in Zeelandt', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln (Den Haag, 1914), I, 274-279.
- 'Van de Zee-slag van Kapityn Velthuys', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I, 326-330.
- 'Vreugde zang', in D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I, 110-112.
- 'Zee-slag, geschied tusschen den admiraal van Holland en den admiraal van Duynkercken, op den 18 february 1639', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I, 283-285.
- Zoet, J., 'Den afgrijsselicken staartman Kromwel', in: D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, 3 dln, (Den Haag, 1914), I, 354-357.

Pamfletten

- Apologie of verdediginghe van 't gene by de gemeente in Zeelandt is gedaen, tot herstellinge van sijn hoogheyt den heere prince van Oranjen Willem-Henrick in all't gesagh* (onbekend, 1672), Koninklijke Bibliotheek, pamflet 10262.
- Cannenburg, Een cleyn vensterken, daer door ghekeeken wert waer de groote meesters, die oude geuskens meenden te brengen, maer siet of sy hem selven niet daer toe en wentelen;* (onbekend, 1618), Zeeuwse Bibliotheek, pamflet 553.
- Copye van een discours tusschen een Hollander ende een Zeeuw* (1608, onbekend) Koninklijke Bibliotheek, pamflet 1454.
- De oog-geopende Zeeuw, gestelt in maniere van een t'samensprekinge tusschen een Hollander ende een Zeeuw*, (onbekend, 1654), Koninklijke Bibliotheek, pamflet 5401.
- Den haestigen Zeeuw of brief aan N.N. raeckende 't subject van 't avancement van den heer prins van orangien* (onbekend, 1668), Zeeuwse Bibliotheek, pamflet 1787.
- Den politiquen mantel opgelicht in 't princen leger, door een Hollander, Zeeuw, Utrechtsman, en Fries* (Utrecht, 1672), Koninklijke Bibliotheek, pamflet 10292.
- Den Zeusen beesem* (Rotterdam, 1652), Zeeuwse bibliotheek, pamflet 1364.
- Een nieu liedeken, t welck ghecomen is uyt Hollandt, ghemaect tot groote lasteringhe van die cloecke Zeeuwen* (Amsterdam, 1613), Koninklijke Bibliotheek, pamflet 2078.
- Hollander ende Zeeuw ontrent de jegenwoordige principale uytlandsche ambassades* (Leiden, 1661), Koninklijke Bibliotheek, pamflet 8524.
- Vriendelicke aen-sprake van een Zeeuwen aen de Hollanders, over den aenstaenden vrede* (onbekend, 1648), Koninklijke Bibliotheek, pamflet 5721.
- Zeeuwse vreugde, betoond in het ontfangen en inhalen van sijn hoogheid, den prince van Oranjen, en het verkiezen tot eerste edele van Zeeland. Met eenige aanmerkingen op de oratie van I . de Mei, predikant tot Middelburg* (Leiden, 1668), Zeeuwse Bibliotheek, pamflet 1785.

Prenten

- Allegorische voorstelling van de Hollandse tuin, waarin Willem III zijn liefde verklaart aan de Nederlandse maagd* (1672), Rijksmuseum, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.358490> [Geraadpleegd, 06-06-2016].
- Beclaginghe der Nederlantscher verwoestinghe* (1567), Atlas van Stolk, nr. 411, inventarisnummer 15021, Muller nr. 520.
- Den nieuuen Barne Valschen handel* (1618), Atlas van Stolk, nr. 1394, inventarisnummer 15469, Muller nr. 1368.
- Den waren hoecsteen, concordia res parvae crescunt* (1615), Atlas van Stolk, nr. 1312,

Inventarisnummer 15410, Muller nr. 1273.

Foederatum Belgium (1579), Atlas van Stolk, nr. 703, inventarisnummer 10349, Muller nr. 803.

Ghy patriotten t'hans, kijck uyt, kijck uyt, kijck uyt, siet wat een vreemden dans, om de Hollandtsche bruydt (1615), Atlas van Stolk, nr. 1308, inventarisnummer 15405, Muller nr. 1303.

Maeckt v op ghij bedroefde, sijt getroost vol trouwen (1572), Atlas van Stolk, nr. 461, inventarisnummer 15178, Muller nr. 588.

Merckt de wysheyt vermaert vant Hollantsche huyschouwen en siet luypaerts aert die niet is te Vertrouwen (1615), Atlas van Stolk, nr. 1310, inventarisnummer 15408, Muller nr. 1304.

Pacis Belgicae Monumentum (Dordrecht, 1609), Rijksmuseum, <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.348221>> [Geraadpleegd 06-06-2016].

Saenredam, Jan, *Allegorie op de bloeiende staat van de Republiek* (Amsterdam, 1602), Rijksmuseum, <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.337730>>, [Geraadpleegd 06-06-2016].

Serwouters, Pieter, *De voorspoed die de vrede de Nederlanden brengen zal* (1608), Rijksmuseum, < <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.455709>> [Geraadpleegd 06-06-2016].

Victoriae premium (1609), Atlas van Stolk, nr. 1247, inventarisnummer 15361, Muller nr. 1275.

Literatuurlijst

- Anderson, Benedict, *Imagined communities: reflections and origins of the spread of nationalism* (Londen/ New York, 1983).
- Asaert, Gustaaf, *1585: de val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders* (Tielt, 2004).
- Bergsma, Wiebe, *Tussen gideonsbende en publieke kerk: een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum, 1999).
- Guido de, 'Het begrip vaderland in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: Niek van Sas (red.) *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 143-161.
- Buyens, Vincent, 'Een Haagse weerklank als aanzet tot een eigen Brussels geluid', *De zeventiende eeuw* 24 (2008), 52-65.
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen, kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker, 1974).
- Deursen, A. Th. van, *De hartslag van het leven* (Amsterdam, 1996).
- Dingemanse, Clazina, *Rap van tong, scherp van pen, literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (1600-1750)* (Hilversum, 2008).
- Dingemanse, Clazina en Marijke Meijer Drees, 'Praatjes' over de WIC in Brazilië: literaire aspecten van gesprekspamfletten uit 1649', *De zeventiende eeuw* 21 (2005), 112-127.
- Esser, Raingard, 'Concordia res Parvae crescunt: regional histories and the Dutch republic in the seventeenth century' in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (red.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands* (Leiden/Boston, 2007), 229-248.
- Groen, Rosa, 'Praetjes, een zeventiende-eeuwse pamflettenstrijd in de Republiek der Nederlanden', *Skript Historisch tijdschrift* 27 3 (2014), 33-48.
- Groeneveld, S. en H.L. Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979).
- Groeneveld, S. 'Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders, in: Niek van Sas (red.), *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 55-82.
- Groeneveld, S., 'Unie, religie en militie: binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse vrede' *De Zeventiende eeuw* 15 (1997), 67-87.
- Haks, Donald, *Vaderland en vrede, 1672-1713* (Hilversum, 2013).
- Harline, Craig, *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch republic* (Dordrecht, 1987).
- Harms, Roeland, *Pamfletten en publieke opinie, massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 2011).
- Horst, Daniël, 'De metafoor als cliché', in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.) *Het lange leven van het pamflet: boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum, 2006), 192-201.
- Jensen, Lotte (red.), *The roots of nationalism. National identity formation in early modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam, 2016).
- Kloek, Joost, 'Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester' in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger, over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen, 1998), 100-122.
- Kluiver, J.H., *De soevereine en independente staat Zeeland* (Middelburg, 1998).
- Kluiver, J.H., 'De Zeeuwse reacties op de acte van Seclusie' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976), 406-428.
- Lockhart, Paul Douglas, *Sweden in the seventeenth century* (New York, 2004).
- Marnef, Guido, 'Resistance and the celebration of privileges in sixteenth century Brabant' in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (red.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands: essays in honour of Alastair Duke* (Leiden, 2007), 125-140.

- Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en eerste helft der zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1943).
- Meijer Drees, Marijke, 'Pamfletten: een inleiding' in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van een pamflet, boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten, 1600-1900* (Hilversum, 2006), 9-28.
- Meijer Drees, Marijke, 'Vechten voor het vaderland in de literatuur, 1650-1750', in: Niek van Sas (red.), *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 109-142.
- Nijenhuis, Ida, 'Uytten buyck van 't landt' Holland en de Staten-Generaal (1626-1630), in: Ida Nijenhuis, Joke Roelevink en Ronald Sluijter (red.), *De eeuw met de zeven pijlen*, (Den Haag, 2010) 49-72.
- Pollmann, Judith, 'No man's land. Reinventing Netherlandish identities, 1585-1621', in: Robert Stein en Judith Pollmann (red.) *Networks, regions and nations shaping identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden/Boston, 2010).
- Pollmann, Judith en Robert Stein (red.), *Networks, regions and nations: shaping identities in the Low Countries 1300-1650* (Leiden en Boston, 2010).
- Price, Leslie, 'Regents, office-holders and the Unie' in: Ida Nijenhuis, Joke Roelevink en Ronald Sluijter (red.), *De eeuw met de zeven pijlen* (Den Haag, 2010) 11-26.
- Rietbergen, P.J.A.N., 'Beeld en zelfbeeld: Nederlandse identiteit en politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek', *Bijdragen en meldingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 4 (1992), 635-656.
- Rodríguez Pérez, Yolanda, *The Dutch Revolt through Spanish eyes. Self and Other in historical and literary texts of Golden Age Spain (c. 1548-1673)* (Bern/Oxford, 2008).
- Roos, Doeke, *Zeeuwen en de West-Indische compagnie* (Hulst, 1992).
- Sas, Niek van (red.) *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999).
- Smits-Veld, Mieke, 'Het vaderland bij Hollandse rederijders, circa 1580-1625' in: Niek van Sas (red.), *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 83-107.
- Spanninga, Hotso, 'Zonder last of ruggespraak? De 'Friese vrijheid' en de unie in de eerste decennia van de zeventiende eeuw', in: Ida Nijenhuis, Joke Roelevink en Ronald Sluijter (red.), *De eeuw met de zeven pijlen* (Den Haag, 2010), 73-93.
- Stern, Jill, *Orangism in the Dutch republic in word and image, 1650-1675*, (Manchester, 2010).
- Troost, Wout, *Stadhouder koning-Willem III, een politieke biografie* (Hilversum, 2001).
- Vroomen, Ingmar, *Taal van de Republiek: het gebruik van Vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (onuitgegeven dissertatie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2012).
- Vries, Willemien de, *Wandeling en verhandeling: de ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw 1613-1710* (Hilversum, 1998).
- Wansink, Hans, 'Holland and six allies. The Republic of the seven united provinces' in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (red.), *Britain and the Netherlands. IV. Metropolis, dominion and province* (Den Haag, 1971), 133-155.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal, (versie 2007),
<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M066982&lemma=st reng> [geraadpleegd 06-06-2016].
- Zuilen, Vincent van, 'Bronnen van identiteit: het algemeen Nederlands saamhorigheidsgevoel in enkele pamfletten over de Nederlandse opstand' in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.) *Het lange leven van het pamflet: boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum, 2006), 71-82.

Afbeeldingsverantwoording

Voorpagina:

Romeyn de Hooghe, *Allegorie met Zeeland*, (1704/1706), Rijksmuseum,
<<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.124652>> [Geraadpleegd 06-06-2016].

Bladzijde 12:

Stadwapen Vlissingen,
<<http://www.gemeentearchiefvlissingen.nl/geschiedenislokaal/vlissingen-in-vogelvlucht/wapen-en-vlag-van-vlissingen.html>>, [Geraadpleegd 06-06-2016]

Bladzijde 15:

Foederatum Belgium, (1579), Atlas van Stolk, nr. 703, inventarisnummer 10349, Muller nr. 803.

Bladzijde 16:

Pacis Belgicae Monumentum, (Dordrecht, 1609), Rijksmuseum,
<<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.348221>> [Geraadpleegd 06-06-2016].

Bladzijde 17:

Maeckt v op ghij bedroefde, sijt getroost vol trouwen, (1572), Atlas van Stolk, nr. 461, inventarisnummer 15178, Muller nr. 588.